

TYOLOGIA I UWARUNKOWANIA HISTORYCZNO-KULTUROWE PRZYWÓDZTWA POLITYCZNEGO NA BAŁKANACH¹

MIROŚLAW DYMARSKI

ABSTRACT. *The typology and cultural-historical conditions of political leadership in the Balkans.*

The aim of the paper is to analyze the types and determinants of political leadership in the Balkans. Were these types the copies of the Ottoman model of power, did they reflect native models or were some other models adapted? The theoretical part of the article is based on the cultural theory of leadership (A. Wildavski). Wildavski formulates the thesis that historical and cultural determinants allow us to assume the existence of political leadership in the Balkans, namely, all forms of strong leadership: despotic, absolutist, autocratic and dictatorial (Serbia, Bulgaria, Montenegro). Our considerations concern the period from the national uprisings in the Balkans in the 19th c. until the middle of the 20th c., so till the times when the Ottoman heritage could influence the political and social life in the collective memory. The situation of Europe after 1945 changed radically due to establishing communist states in the Balkan Peninsula and the appearance of an utterly different type of political power. The paper formulates as well the second main thesis that the general leadership in the Balkans in the 19th – 20th cs. was based on shortages: the shortage of political and legal culture, the shortage of elites, of social power, security, education, traffic routes (disintegration), cities and townfolk etc. All this impeded social development and facilitated the appearance of strong, patriarchal leadership in its different forms. Not all cultural factors and historical heritage affected the character of leadership in an equally powerful manner, but one can distinguish the common core.

Author: Mirosław Dymarski, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Politologii, ul. Koszarowa 3, 51-149 Wrocław, mail: miroslaw.dymarski@uwr.edu.pl

Słowa kluczowe: Bałkany XIX-XX wiek, rozwój, przywództwo polityczne, politycy, kultura, kultura polityczna, elity, despotyzm, autokratyzm, społeczeństwo

Keywords: Balkans, XIX-XX centuries, power, leadership, politicians, culture, political culture, elites, despotism, autocratism, society

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXII/2, Poznań 2015, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, pp. 139-170, ISBN 978-83-63047-88-7, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

WPROWADZENIE

Studia nad współczesnym przywództwem politycznym pozwalają na wyprowadzenie klasyfikacji typów przywództwa zależnych od szeregu czynników: kulturowych, społecznych i politycznych, oraz ułatwiają zrozumienie charakteru systemów politycznych państw współczesnych. Uwzględniwszy specyfikę rozwoju państw i na-

¹ Artykuł powstał w ramach grantu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki UMO-2011/03/B/HS3/01453.

rodów na Bałkanach można sformułować tezę główną o istnieniu odrębnego w cechach i rodowodzie, **przywództwa politycznego typu bałkańskiego**². Vladimir Dvorniković w swojej pomnikowej pracy o charakterologii Jugosłowianina pisał, iż "rasa i historia, przyroda i kultura pozostawiają prawie jednakowe swoje cechy w typie politycznym jednostki i całych zbiorowości".³ Jednocześnie należy zastrzec, iż wyłączam z tych rozważań Turcję, bowiem nie można rozpatrywać na jednej płaszczyźnie jakby twórcy modelu i jego „ofiary”, gdyż nie można by zastosować takich samych narzędzi badawczych. Przywództwo tureckie wymaga po prostu odrębnych studiów. Artykuł stawia także drugą tezę, iż przywództwo polityczne na Bałkanach miało charakterystyczną bazę konstrukcyjną, oparte było bowiem na deficytach. Oznacza to, iż suma niedostatków w życiu społecznym oraz ich charakter miała przemożny wpływ na politykę przywódców, programy oraz determinowała ich zachowania.

W artykule rozpatrywać będziemy przypadek narodów ujarzmionych przez imperium osmańskie. Chcemy odpowiedzieć na pytanie czy wyodrębniło się przywództwo polityczne typu bałkańskiego, jako sobie właściwe, „endemiczne”, silnie uwarunkowane historycznie i kulturowo? Które z elementów przywództwa lub składowych programów politycznych przywódców bałkańskich wpływają ze specyfiki problemów regionu nagromadzonych przez wieki? Odmienność sytuacji społecznej na Bałkanach jest, bowiem, niekwestionowana. Rozpatrywać będziemy postawy przywódców politycznych na Bałkanach od XIX do połowy XX wieku, a więc w czasie gdy kształtowały się państwa narodowe i ich systemy polityczne. Można w tym okresie prześledzić wpływ czynnika historycznego i kulturowego na przywództwo, pamiętając o bagażu czasów osmańskich i orientalizacji Bałkanów. Sięganie do problemów przywództwa po 1945 roku ma charakter sygnałny ze względu na – przede wszystkim – upływ czasu oraz postępującą ewolucję polityczną i społeczną. Ponadto w przypadkach krajów komunistycznych (Jugosławii, Bułgarii czy Albanii) nie było warunków swobodnego kształtowania się przywództwa politycznego. Wyjątek stanowiła Grecja. Nie oznacza to, iż społeczeństwa bałkańskie wyzwoliły się całkowicie od myślenia w kategoriach historycznych. Ślady tego widać w postawie polityków nawet w drugiej połowie XX wieku. Prezydent Serbii, Slobodan Milošević, przemawiając 17 lutego 2000 roku, na kongresie Serbskiej Partii Socjalistycznej, krzyczał, iż w Serbii nie ma opozycji – to są współcześni „janczarowie” i „poturczeńcy”!⁴ (Odnosił się w ten sposób do zwycięstwa koalicji opozycyjnej *Zajedno*, która przejęła władzę we wszystkich większych miastach Serbii, co rozpoczęło demontaż rządów Miloševića.) Drugim przykładem jest postawa nacjonalistów greckich wobec konfliktu grecko-macedońskiego. Przymusową ewakuację 30 tys. dzieci do Jugosławii, dokonaną przez bojówki komunistyczne w czasie wojny domowej w Grecji (1946-1949), w dyskursie

² Już Jovan Cvijić na początku XX wieku wskazywał na istnienie „cywilizacji bałkańskiej”, amalgamatu wpływów Bizancjum, Azji Mniejszej, Afryki Północnej, islamu, kultury słowiańskiej itp. J. Cvijić, *Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 2011, s. 119.

³ В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Beograd 1939, s. 867.

⁴ С. Милошевић, *Прилог историји двадесетог века*, Beograd 2008, s. 236-237.

nacjonalistycznym określa się tureckim terminem *devşirme*, oznaczającym cykliczny, przymusowy zabór chłopców chrześcijańskich, jako niewolników sułtana, dla wychowania ich na janczarów.⁵

Artykuł nie aspiruje do rozstrzygnięcia wszystkich aspektów przywództwa na Bałkanach, ale jest pierwszą w literaturze przedmiotu próbą całościowego ujęcia związków między dziedzictwem Bałkanów a charakterem przywództwa politycznego w regionie, jaki ono wytworzyło. Stanowi również wprowadzenie do dalszych, bardziej indywidualnych studiów nad modelami przywództwa w poszczególnych krajach bałkańskich oraz odzwierciedlających się w nim uwarunkowań historycznych i kulturowych. Natomiast nie jest próbą klasycznego, biograficznego ujęcia przywództwa na Bałkanach,⁶ gdyż chodzi o dynamiczne a nie statyczne ujęcie procesu tworzenia się przywództwa.

TYPOLOGIA

Max Weber pisał, że „charakter polityczny” jest rezultatem nie tylko cech jednostki, ale efektem „sprzyjających warunków historycznych”. Jego spostrzeżenia odnośnie do wilhelmińskich Niemiec, są przydatne do zdefiniowania sytuacji na Bałkanach. Weber twierdził, że w II Rzeszy nie było warunków na rozwój przywództwa, ze względu na skrajne zbiurokratyzowanie polityki w tym kraju. Kariera polityczna zależała od stosunków z dworem cesarskim⁷. Natomiast na Bałkanach sytuacja była odwrotna, nie mieliśmy do czynienia ze zbiurokratyzowaniem polityki, czyniącym z państwa „firmę” a z rządzenia rutynę, a ze stylem intuicyjnego rządzenia, łączącego czynniki subiektywne (cechy przywódcy, charakter, doświadczenie polityczne) i obiektywne (dziedzictwo społeczne i historyczne, zagrożenia, konieczność obrony, potrzebę ekspansji).⁸ Nie oznacza to, że biurokracji w państwach bałkańskich nie było, ale nie miała wiele wspólnego ze sprawnym, choć bezdusznym, aparatem, wypełniającym swoje obowiązki państwowe wzorcowo. Była zmorą, gdyż nieliczna inteligencja bardzo często wykorzystywała ją do utrzymania władzy, nękania społeczeństwa oraz korup-

⁵ M. L. Danforth, R. van Boeschten, *Children of the Greek Civil War. Refugees and the Political Memory*, University of Chicago Press 2012, s. 37.

⁶ W tym wypadku odsyłam do opracowania zbiorowego: *Balkan strongmen: dictators and authoritarian rulers of South Eastern Europe* / Bernd J. Fischer, editor., Purdue University Press, 2007. Analiza zawartości tego zbioru wskazuje na klasyczne ujęcie z zakresu biografistyki, nie jest natomiast próbą zbadania przyczyn powstania silnych rządów na Bałkanach.

⁷ M. Weber, *Panowanie urzędników a przywództwo polityczne*, Kraków 1998.

⁸ Podejmowano już w literaturze podobne wątki, jednak w formie odtworzenia historycznego obrazu władzy wykonawczej w krajach bałkańskich, zwłaszcza w odniesieniu do państw postjugosłowiańskich. Por. D. Wybranowski, *Tradycje historyczne władzy wykonawczej i jej ewolucja w wybranych państwach Bałkanów Zachodnich po 1989 roku (Bośnia i Hercegowina, Chorwacja, Serbia, Czarnogóra)*, w: *Władza wykonawcza w Polsce i Europie*, red. M. Drzonka, A. Wołka, Kraków-Nowy Sącz, 2009, s. 206-233.

cji⁹. Przy niskim poziomie ogólnym społeczeństwa, brakach w edukacji i w ogólnym rozwoju cywilizacyjnym, nie było szans na szybkie „zbiurokratyzowanie” polityki nowych państw bałkańskich, możliwości jej zrutynizowania. Cechy samorodne polityki bałkańskiej, sobie właściwe wynikały ze stanu płynności, tak wewnątrz kraju, jak i w otoczeniu międzynarodowym, przy ciągłych deficytach w życiu społecznym, względnej mocy państwa, ale za to z ewidentną siłą powiązań grupowych. Przy czym modernizacja polityczna wyprzedzała znacznie modernizację społeczną i ekonomiczną.

Spośród wielu teorii przywództwa politycznego np.: Jamesa McGregora Burnsa¹⁰, omawiającego różne teorie pochodzenia i typów przywództwa, Jeana Blondela¹¹, czy Howarda Gardnera¹², odnoszącej się do przywództwa na polach politycznych i pozapolitycznych, najbardziej interesująca oraz adekwatna dla podjętego tematu i postawionych hipotez wydaje się teoria Aarona Wildavskiego¹³, o kulturowej teorii przywództwa. Twierdził on, że charakter przywództwa ukształtowany w danym społeczeństwie jest funkcją panującego ustroju i kultury politycznej. Te elementy, według Wildavskiego, silnie determinują charakter przywództwa niż zdarzenia. W związku z tym wyróżnił dziewięć typów kultur politycznych, posługując się dwoma zmiennymi: siłą więzi grupowych i ilością obowiązujących reguł. Wśród tych kultur (m.in. hierarchiczny kolektywizm, egalitaryzm, demokracja społeczna, totalitaryzm i inne) wyodrębnił on fatalizm. Ten najbardziej zbliża nas do zrozumienia historycznych uwarunkowań kształtowania się przywództwa na Bałkanach oraz jego typologii. W obrębie kultury politycznej typu fatalistycznego, gdzie istnieje duża ilość nakazów i słabość więzi społecznych, najczęściej występuje *przywództwo despotyczne*, które jest nieustanne i totalne. Tak było w czasach tureckich, a jako dziedzictwo mogło zostać przekazane państwom bałkańskim i przez nie zaadoptowane. To sprawia, że choć osoby pełniące rolę liderów zmieniają się, to charakter ich przywództwa jest bardziej stabilny. Według dotychczasowej wiedzy taki typ kultury władzy odziedziczony został na Bałkanach¹⁴ i choć ewoluował to niektóre jego pierwotne cechy pozostały.

⁹ Archibald Rajs wskazywał na bezduszość serbskiego aparatu państwowego wobec weteranów i inwalidów oraz ogółu społeczeństwa serbskiego. A. Pajc, *Чyjме Cupđu! Чyвajме се седе*, Београд 2008, s. 24-26, 37-39. Na przełomie XIX i XX wieku podczas rządów osobistych ks. Ferdynanda w Bułgarii niemal każdy minister był oskarżony o przywłaszczenie publicznych pieniędzy, J. Bell, *Peasants in Power: Aleksander Stambolijski and The Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923*, Princeton Univ. Press 1977, s. 8.

¹⁰ Przywódca grupowy, przywódca państwowy, przywódca narodu, przywódca duchowy. J. McGregor Burns, *Leadership*, New York 1978, s. 18-20.

¹¹ Bondel skupia się nad typami polityków: pełniącego urząd, sprawującego władzę i przywódcy. J. Blondel, *Political leadership: towards a general analysis*, London & Beverly Hills 1987, s. 10-15.

¹² H. Gardner, *Leading Minds: An Anatomy of Leadership*, New York, 1995, *passim*.

¹³ A. Wildavski, *A Cultural Theory of Leadership*, w: *Cultural Analysis: Politics, Public Law and Administration*, red. B. Swedlow, New Brunswick, 2006, s. 253-282.

¹⁴ A. Wildavski, *Kulturowa teoria przywództwa*, w: *Władza a społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, red. J. Szczupaczyński Warszawa, 1995, s. 280.

Próbując nazwać i sklasyfikować przywództwo na Bałkanach należy odwołać się do opinii badaczy bałkanistów. Już pobieżny przegląd terminów w różnych studiach bałkanistycznych, przypisanych do poszczególnych postaci, wskazuje na trudności w opracowaniu precyzyjnej typologii tamtejszego przywództwa. O ks. Miłoszu Obrenoviciu, pierwszym, w dziejach nowożytnych, serbskim władcy, jego biograf, Slobodan Jovanović pisał, że jego władza to despotyzm, przy czym dodawał „przewrotny despotyzm”¹⁵. Rządy ks. Miłosza za despotyczne uznają również Vladimir Stojančević¹⁶, Gale Stokes¹⁷ a Dobravka Stojanović pisze, że władza Miłosza i jego syna ks. Michała to „monarchie absolutne”, jedna „orientalna”, druga „oświecona”¹⁸. Nawiasem mówiąc nie lepiej o przywództwie *ustavobranitelji* / konstytucjonalistów – 1842-1858 – wyrażali się badacze ich reżimu, bo choć reprezentował krąg ludzi oświeconych był przesiąknięty wzorami orientalnymi¹⁹. Król serbski Milan Obrenović miał również złą opinię, a brytyjski obserwator nazwał go wręcz „najgorszym despotą”,²⁰ co było opinią przesadzoną.

Wybiegając do czasów współczesnych Slobodan Milošević, jako prezydent Serbii i polityczny przywódca, skupił na sobie właściwie wszelkie możliwe oskarżenia o rządy autokratyczne czy dyktatorskie. Bliższa jednak analiza jego polityki nie uprawnia do tak kategoriycznych stwierdzeń. Na tle Josipa Broz Tity, przywódcy komunistycznej Jugosławii, Milošević był przywódcą łagodnym, aczkolwiek twardymi metodami trzymał się władzy, którą po prostu kochał. Wielu współczesnych zarzucało mu tyranie²¹, ale patologie życia politycznego i publicznego Serbii w latach 1991-2000 mimo wszystko nie uprawniają do stwierdzenia o tyranii. Według Slobodana Anticia Milošević i jego reżim potrafili nastawiać na życie, wolność i majątek obywateli, ale to nie była dyktatura. Prezydentowi Serbii brakowało śmiałości i systematyczności

¹⁵ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд, 1933, s. 136.

¹⁶ В. Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, Београд, 1966, s. 400-401. М. Свирчевић, *Локална управа и развој српске државе*, Београд, 2011, s. 408.

¹⁷ G. Stokes, *Politics as Development. The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, Duhram-London, 1990, s. 9.

¹⁸ D. Stojanović, *Recepcija ideal slobode, jednakosti i bratstva kod srpske elite početkom 20 veka*, w: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20 veka. 3 Uloga elita*, red. L. Perović, Beograd, 2003, s. 84 i 88. Podobną klasyfikację stosuje Slobodan Markovich, uznając władzę ks. Miłosza i Michała za monarchie absolutne, S. G. Markovich, *The Political and Economic Heritage of Modern Serbia* (w:) *Challenges to New Democracies in the Balkans*, ed. S.G. Markovich, E.B. Weaver, V. Pavlović, Belgrade 2004, s. 121.

¹⁹ L. Despotović, *Srpska politička moderna. Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, Novi Sad, 2008, s. 70.

²⁰ V. Chirol sir, *Serbia and Serbs*, Oxford 1914, p. 7. Inni współcześni obserwatorzy również mieli bardzo złe zdanie o królu Milanie Obrenoviciu, S.G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903-1906*, Paris, 2000, s. 31.

²¹ V. Stavanovic, *Milosevic. The People's Tyrant*, London, 2004. L. J. Cohen, *The Milošević Dictatorship: Institutionalizing Power and Ethno-Populism in Serbia*, in: *Balkan Strongmen Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, ed. Bernd J. Fisher, London, 2007.

tyrana²². Latinka Perović stwierdza, że Milošević był „konsensulanym autokratą”,²³ a Branislav Stevanović pisze o „cesarskim tipie” jego władzy.²⁴

Książę czarnogórski Mikołaj I (od 1910 roku król) zyskał dość jednostronne opinie o swym przywództwie i władzy. Slobodan Jovanović uważał go za „wschodniego despotę”²⁵, podobnie Vladimir Dvorniković²⁶. Natomiast Dubravka Stojanović definiuje władzę ks. Mikołaja, jako „orientalny absolutyzm”. Wiliam Miller²⁷ nazwał go „władcą absolutnym”, a jeden z biografów władcy Czarnogóry stwierdził, że rządził on „jako patriarchalno-absolutystyczny monarcha”²⁸.

Dla przywódców bułgarskich historiografia zarezerwowała inne określenia, ale wyrastające z gruntu kultury politycznej tego kraju. Odnosząc się do reżimu Stefana Stambolowa (1887-1894), współtwórcy nowoczesnej Bułgarii, ówczesny rosyjski korespondent B. B. Bodowozow mówił, że bułgarski lider nie zapomniał „lekcji tureckiej”. Uważał reżim Stambolowa za „azjatycki typ władzy”. Bodowozow rozwijał swoją myśl wskazując, że w postawie Stambolowa wybijającym dążeniem była zemsta na wrogach i niekontrolowana władza²⁹. (Ze względu na rusofobię Stambolowa opinia Bodowozowa może nie być w pełni obiektywna.) Opinię o „azjatyckiej” osobowości Stambolowa formułował również rumuński profesor Nicolae Iorga³⁰. Roumen Daskalov posuwa się do stwierdzenia, iż dyktatorskie rządy premiera Stambolowa były prymitywną aplikacją totalitaryzmu do polityki³¹. Oczywiście obraz bułgarskiego lidera nie jest czarnobiały, bowiem wielu ocenia osobę Stambolowa dużo lepiej, jako wybitnego męża stanu,³² polityka, który wprowadził dyktatorskimi metodami, ale dążył do osiągnięcia stabilizacji w państwie, choć dla niepodległości poświęcił prawa obywatelskie³³. Rewolucyjne i bolszewickie metody rządzenia zarzucano również przywódcy chłopów bułgarskich i premierowi Aleksandrowi Stambolijskiemu (1919-1923)³⁴.

²² S. AntoniĆ, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd, 2002, s. 477.

²³ Л. Перовић, *Зоран Ђинђић и српско друштво*, Beograd, 2013, s. 52.

²⁴ Б. Стевановић, *Политичка култура и културни идентитети у Србији и на Балкану*, Ниш, 2008, s. 238.

²⁵ С. Јовановић, *op. cit.*, s. 135.

²⁶ В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, s. 889.

²⁷ W. Miller, *Travels and Politics in The Near East*, London, 1898, s. 45.

²⁸ М. Дашић, *О неким општим погледима на Црну Гору епохе краља Николе (1860-1918)*, Подгорица, 1998, s. 41.

²⁹ Д. Иванов, *Стефан Стамболов – българската енергия*, София, 1993, s. 24.

³⁰ R.W. Seaton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, New York, 1918, s. 123.

³¹ R. Daskalov, *Debating the Past. Modern Bulgarian History from Stambolov to Zhivkov*, Budapest-New York, 2011, s. 59.

³² Д. Петков, *Страници из спомените ми за Стамболова*, w: *Стефан Стамболов като револуционер, общественик и државник*, София, 1921, s. 122. Е. Митеев, *Държавникът Стефан Стамболов*, София, 1992, s. 10-11

³³ G. Stokes, *Social Origins of East European Politics (w:) The Origin of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, ed. D. Chirot, Berkeley, 1991, s. 239.

³⁴ P. S. Tzvetkov, *A history of the Balkans. A regional overview from a Bulgarian perspective*, San Francisco, 1993, s. 102.

Podobnie jak Stambołow był na dobrej drodze, by stać się „dyktatorem i tyranem”³⁵. Istniały obawy, że Stambolijski będzie dążył do ustanowienia systemu jednopartyjnego, w którym partią rządzącą pozostanie Bułgarski Narodowy Związek Chłopski. Wierzył, że swoim cierpieniem na froncie i w niewoli nabył szczególne prawa, dostał koronę sławy i honoru oraz misję zbawcy Bułgarii, którą musi wyzwolić od „słabości i chwastów” (to opinia prof. Aleksandra Cankowa, prawnicowego premiera, który zastąpił Stambolijskiego, zatem nie do końca obiektywna)³⁶. Książę bułgarski Ferdynand, reprezentował władzę autorytarną, a car Borys III, według badaczki bułgarskiej, był po prostu „dyktatorem”³⁷.

Przyglądając się klasyfikacji innych przywódców politycznych na Bałkanach, to król grecki Otto (1832-1862) reprezentował władzę autorytarną,³⁸ podobnie król Konstanty (1920-1922). Gen. Teodor Pangalos wprowadził w 1925 roku do bezkrwawego zamachu i wprowadził dyktaturę wojskową, podobnie w latach 1936-1941 gen. Ioanis Metaxas³⁹. Grecja jednak wyróżnia się na tle Serbii i Bułgarii, gdyż poza skłonnościami do rządów osobistych, jej monarchów i wodzów, miała przywódców reprezentujących typowe postawy liderów demokratycznych, z najwybitniejszym z nich Elefteriosem Wenizelosem na czele. Decydował o tym utrwalony w Grecji, choć słaby i podkopywany przez klientelizm, system parlamentarny.

Świadomie pomijam w tych rozważaniach J. B. Tito (i Todora Żiwkowa w Bułgarii). W jego przypadku wątpliwości można zamknąć w pytaniu czy jego przywództwo było produktem Bałkanów czy komunizmu? Czy bezklasowe społeczeństwo i wieloetniczny „naród jugosłowiański” można traktować jako fundament badań przywództwa na równi z warunkami w państwach narodowych XIX i XX wieku? Przykład Tity jest odmienny od modeli przywództwa, jakie są przedmiotem tych rozważań, choć niezupełnie im obcy.

UWARUNKOWANIA

W sensie konstrukcyjnym przywództwo polityczne typu bałkańskiego było oparte na **deficytach**. Deficyty owe posiadały dwojaką naturę i siłę oddziaływania: inspirującą i determinującą. Przywódca zyskiwał zrozumienie i poparcie, gdy chciał pokryć deficyty, albo wykorzystywał ich istnienie dla umocnienia swojej władzy i pozycji: deficyt kultury politycznej, wiedzy, brak elit itp. Do tego pierwszego zbioru należy zaliczyć *deficyt terytorium*, który pozwolił niemal każdemu przywódcy bał-

³⁵ R. Daskalov, *op. cit.*, s. 123.

³⁶ A. Цанков, *България в бурно време. Спомену*, София, 1998, s. 119-121.

³⁷ T. Konstadinova, *Bulgaria 1897-1946. The Challenge of Choice*, Columbia Univ. Press, New York, 1995, s. 69.

³⁸ C. Tsoucalas, *On the Problem of Political Clientelism in Greece in the Nineteenth Century*, „Journal of the Hellenic Diaspora”, Spring, 1978, Vol. 1, No. 1, s. 10.

³⁹ S. V. Papacosma, *The Military in Greek Politics: A History Survey*, in: *Greece in Transition. Essays in the History of Modern Greece 1821-1974*, ed. J. T. Koumoulides, London, 1977, s. 180-182.

kańskiemu tworzyć i głosić polityczne programy rewindykacji ziem lub zdobyczy terytorialnych w imię rozwoju narodu i sprawiedliwości historycznej. Deficyt terytorium wręcz skazywał przywódcę na głoszenie ekspansjonistycznego programu terytorialnego, ubranego w retorykę zjednoczenia narodu (Serbowie), powrotu do macierzy (Bułgarzy wobec Macedonii), greckie *enosis*, wyzwolenie braci w Hercegowinie (Czarnogóra). Podsuwając bardziej zrozumiałe dla ludu cel ekspansji terytorialnej, można było uciec od trudności wewnętrznych i zapewnić sobie poparcie. Ekspansja dawała poczucie wspólnego celu oraz jedności między rządzącymi a ludem, przez perspektywę zdobyczy nowych ziem, pól i pastwisk – chłopi to rozumieli i czuli, iż jest to także ich cel. Z tego również względu liderzy polityczni Bułgarii, Serbii, Grecji, Czarnogóry bardziej zaabsorbowani byli polityką zagraniczną i siłą swoich armii niż np. stymulacją rozwoju praw, przemysłu czy edukacji⁴⁰. Modernizacja polityczna nabierała przez to charakteru jednowymiarowego⁴¹ – ekspansjonistycznej polityki jednoczącej naród wokół zdobyczy terytorialnych.

Półwysep Bałkański bardzo zawęził możliwość poszerzenia terytorium. Narody, które odbudowały swoją państwowość w XIX w., pragnęły rozszerzyć swoje granice, by zapewnić sobie możliwość rozwoju. To popychało do roszczeń terytorialnych, ale przy tak wyraźnym ograniczeniu starcie z sąsiadem, który myślał podobnie, było nieuniknione. Region zewsząd otoczony morzami determinował ekspansję „do środka” i odnosiło się to do wszystkich państw bałkańskich. Pragnienie zdobyczy terytorialnych było jednym z czynników napędowych wojen na Bałkanach: walki o ziemię w Macedonii, Tracji, Tesalii, Metohiji, Bośni, Hercegowiny etc. Deficyt ziemi popychał przywódców do traktowania sąsiadów jako konkurentów; ich potrzeby nie mogą być uwzględniane. Hasła o dawnych historycznych granicach, istnienie rodzimej ludności poza granicami państw bałkańskich i nadzieje na nowe terytoria kazały przywódcom głosić programy zjednoczenia z macierzą, co w oczywisty sposób wiodło do konfliktu a sąsiadem, który miał dokładnie odwrotną projekcję tego, co jest historycznie sprawiedliwe w programie terytorialnym jego z kolei państwa i narodu. To, w dużym stopniu, napędzało idee wielkich programów terytorialnych: Wielkiej Serbii, Wielkiej Bułgarii, greckiej *Megale Idea*, Wielkiej Albanii⁴².

Premier grecki Elefterios Wenizelos stał się narodowym bohaterem i wielkim politycznym przywódcą (nowy „Agamemnon”⁴³), jako że realizacja *Megale Idea*

⁴⁰ J. Bell, *op. cit.*, s. 10-11. Bułgaria w przededniu I wojny światowej 44% budżetu przeznaczała na armię. *Ibidem*. Należy zgodzić się z opinią Katrin Bozeva-Abazi, że Grecja i Rumunia posiadające elity łatwiej mobilizowały chłopstwo wokół idei narodowej niż Bułgaria czy Serbia. K. Bozeva-Abazi, *The Shaping of Bulgarian and Serbian National Identities 1800-1900*, Skopje, 2007, 38. Aczkolwiek idea zjednoczenia wszystkich Serbów (a także później idea jugosłowiańska) była żywa również wśród niższych warstw społecznych. В. Буретић, *Разарање Српства у XX веку. Идеолошка употреба историје*, Београд, 1992, s. 24.

⁴¹ J. Bell, *op. cit.*, s. 12.

⁴² J. Ilić, I. Grdović, D. Hadži-Jovanović, *The Serbian Question in the Balkans. Geographical and Historical Aspects*, Beograd, 1995, s. 7.

⁴³ V.D. Volkan, N. Itzkowitz, *Turks and Greeks. Neighbours in Conflict*, Huntingdon, 1994, s. 104.

stanowiła jeden z fundamentalnych elementów jego przywództwa⁴⁴. Po rewolcie wojskowej w 1909 r. Wenizelos stał się głównym beneficjentem zmian w systemie politycznym Grecji, spowodowanych utratą wpływów przez tradycyjne partie polityczne. Ale jego reformy w państwie były w ogromnym stopniu motywowane ambitnym programem terytorialnym. Wykorzystał tu wszystkie możliwości mobilizacji społecznej wokół programu *Megale Idea*, uzyskując rzadką w tym kraju jedność narodową w tej sprawie⁴⁵. Pierwszym etapem realizacji tej wizji były wojny bałkańskie 1912-1913 i przyłączenie Macedonii Egejskiej oraz Tracji Zachodniej do Grecji. Drugim – ale już o tragicznych ostatecznie konsekwencjach – była okupacja Smyrny po I wojnie światowej i wojna grecko-turecka 1921-1922⁴⁶. Wśród zwolenników *Megale Idea* zrodziła się bowiem wizja panhelleńskiej ekspansji, greckiego państwa „dwóch kontynentów i pięciu mórz”, wręcz przekonanie, że Grecja tworzy trzecią cywilizację hellenistyczną w Azji Mniejszej⁴⁷.

Można wskazać na przywódców (i przywództwo), którzy w swych programach mieli program terytorialny, jako jeden z fundamentów legitymizacji ich roli przywódczej. Władca Czarnogóry ks. Mikołaj I Petrović, od początku do końca swych rządów (bagatela: 58 lat!) posługiwał się programem zdobyczy terytorialnych w Hercegowinie, Przymorzu, Sandżaku Nowopazarskim, Albanii⁴⁸. Joseph Auleneau, przebywający na początku XX wieku w Czarnogórze, wskazywał na znaczne wzmocnienie siły księstwa w długim okresie po 1878 r. (po Kongresie Berlińskim). Turcja nie tylko przestała mu zagrażać, ale uznała Czarnogórę, co potwierdziły dwie wizyty Mikołaja I w Stambule. Auleneau podkreśla śmiały program terytorialny władcy Czarnogóry. Hasła *Drang nach Osten* i *Drang nach dem Mittelmeer* stały się po Kongresie Berlińskim nowymi kierunkami ekspansji Mikołaja I, choć na jego drodze stali inni Słowianie, a po części także Włosi. Neutralizacji tych ostatnich służyć miał ślub córki Mikołaja I Jeleny z przyszłym królem włoskim Wiktorem Emanuelem III⁴⁹. Jakie znaczenie dla przywództwa i władzy ks. Mikołaja I miał program rozwoju terytorialnego potwierdza okolicznościowa publikacja premiera Czarnogóry w 1910 r. na jubileusz pięćdziesięciolecia panowania monarchy. W pełnych oddania słowach Lozar Tomanović podkreśla wielkie talenty i zmysł przywódczy Mikołaja I oraz, że w momencie objęcia przezeń tronu w 1860 r. Czarnogóra miała ledwie 4400 km² a dziś – tj. w roku 1910 – posiada 9475 km²,⁵⁰ zatem podwoiła swoje terytorium. Program terytorialny Mikołaja I nie był jednak – jak w przypadku władców i przywódców serb-

⁴⁴ T. Karvounarakis, *Mirage of final Victory: War and Diplomacy at the Height of the Greek-Anatolian Campaign July-September 1921*, „Modern Greek Studies Yearbook”, vol. 9, 1983, s. 99.

⁴⁵ S. V. Papacosma, *op. cit.*, s. 176-177.

⁴⁶ M. L. Smith, *Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919-1922*, London. 1973, s. 86.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 94.

⁴⁸ Szerzej na temat aspiracji do Albanii patrz: M. Dymarski, *Północna Albania w polityce władcy Czarnogóry Mikołaja I Petrovicia 1878-1913*, w: *Polska leży na Zachodzie. Studia z dziejów Polski i Europy dedykowane Pani Profesor Teresie Kulak*, Toruń, 2011, s. 209-216.

⁴⁹ J. Auleneau, *Crna Gora na Balkanu*, Cetinje, 1908, s. 22-24.

⁵⁰ L. Tomanović, *Pedaset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje, 1910, s. 207-208.

szych – skonstruowany na idei rewindykacji historycznych ziem, gdyż Czarnogórcy byli niewielkim narodem, zasiedlającym mały obszar, społeczeństwem o bardziej terytorialnej identyfikacji niż narodowej, w którym silne pozostawało poczucie plemienności. To głód i przyrost naturalny popychały ich do zdobycia nowych ziem.

W przypadku Serbii sprawa miała się inaczej. Idea zjednoczenia narodu i rewindykacja historycznych ziem serbskich była obecna w polityce wszystkich serbskich przywódców: od ks. Miłosza Obrenovicia w 1830 po Vojislava Koštunicę⁵¹ w 2000 r. Niezwykle silny w retoryce liderów serbskich pozostawał mit wyzwolenia Kosowa, kolebki serbskiej państwowości. Król Milan w odezwie do narodu, w przededniu wojny serbsko-tureckiej 1877-1878, wzywał naród do broni, by wyzwolić braci w Kosowie⁵². W wypowiedziach innych polityków Kosowo zawsze było obecne. Na przełomie XIX i XX wieku przywództwo Partii Radykalnej i jej lidera Nikoli Pašicia bazowało na pamięci o serbskim dziedzictwie i forsowało odzyskanie tego co stracili przed wiekami⁵³. Problem niedorozwoju Serbii radykałowie starali się rozwiązać właśnie programem ambicji terytorialnych i nacjonalizmem⁵⁴. W ogóle serbscy politycy program terytorialny oparli na rewindykacji „ziemi cara Dušana”, sięgające od Belgradu po Tesalię, co było całkowitym anachronizmem i awanturnictwem politycznym, zważywszy na równoległe aspiracje narodowe Bułgarów, Greków, Albańczyków, Macedończyków. Natomiast w okresie rozpadu Jugosławii – jak pisze Olga Popović-Obradović – w miejsce nowoczesnego, otwartego społeczeństwa polityczne elity Serbii „proponują narodowi nowe terytoria, czyszczenie etniczne i silne granice”⁵⁵.

Wszyscy przywódcy bułgarscy marzyli o Macedonii, ale również Tracji. Król bułgarski Ferdynand śnił „sen o Bizancjum”, którego ukoronowaniem miało być zdobycie Stambułu i koronowanie się na cara Bułgarii w Hagia Sofia⁵⁶.

Deficyt bezpieczeństwa. Pokoleniom na Bałkanach towarzyszył permanentny strach, i nie chodziło tylko o obawę przed surowością tureckich rządów. Brak bezpieczeństwa odnosił się do wielu jego aspektów. Był to strach przed represjami, napadami (złodziei, sąsiadów), o swój marny majątek, strach przed głodem, klęskami żywiołowymi, które zniszczą lichą egzystencję, strach niepiśmiennych chłopów przed urzędnikami, przed podatkami, przed wojną, pomorem zwierząt, buntami i konieczno-

⁵¹ N. Popović, K. Nikolić, *Vojislav Koštunica – jedna karijera*, Beograd, 2006, s. 428.

⁵² *Pam Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878*, Beograd, 1879, s. 5.

⁵³ M. S. Protić, *Serbian Radicalism 1881-1903. Political Thought and Practice*, „Balkanica”, t. XXXVIII, 2008, s. 179-180.

⁵⁴ O. Popović-Obradović, *Kakva ili kolika država. Oglеди o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX i XX veka*, Beograd, 2008, s. 227.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 53. Autorzy jednego z opracowań nie bez racji wskazują, iż okres komunizmu w Jugosławii i Bułgarii uścił narodowe aspiracje, zwalczano wszelkie formy propagandy nacjonalistycznej, ale po jego upadku nastąpiła eksplozja nacjonalizmu. Łatwo było wówczas mobilizować społeczeństwa wokół narodowej identyfikacji, wykorzystywać ją instrumentalnie i dokonywać redystrybucji władzy politycznej. V. Pavlovic, *Ethnic Conflicts as Identity Conflicts*, w: *Problems of Identities in the Balkans*, ed. S.G. Markovich, E.B. Weaver, V. Pavlovic, Belgrade, 2006, s. 101.

⁵⁶ I.R. Taylor, *The Double-Eagle and Fox. The Dual Monarchy and Bulgaria 1911-1913*, Ann Arbor, 1979 (mikrofilm), s. 135; J. Rubacha, *Bułgarski sen o Bizancjum*, Warszawa, 2004, *passim*.

ścią ucieczki itp. Lęki te sprzyjały uzależnieniu od władzy politycznej. Pokolenia rosły i wychowywały się w poczuciu zagrożenia, a historia to potwierdzała dziesiątkami przykładów⁵⁷. Latinka Perović formułuje wniosek, że w Serbii uczucie permanentnego strachu z czasem stało się głównym instrumentem rządzenia, aż do współczesności⁵⁸. Było ono na Bałkanach od zawsze. Biedne, egalitarne, niepewne społeczeństwo serbskie było podstawą władzy autokratycznej, a później totalitarnej (Tito)⁵⁹. Lęki takie w jednakowym stopniu działały również na społeczeństwo bułgarskie⁶⁰ i greckie⁶¹.

Deficyt ziemi uprawnej. Pozwolił przywódcom głosić hasła oparte na propagandzie walki o ziemię dla chłopów, o zapewnienie im podstaw egzystencji. Już ks. Miłosz Obrenović w latach 30. XIX w. zabiegał, by prawnie zapewnić swoim serbskim poddanym małe gospodarstwa, których nie można byłoby sprzedać nawet za długi.⁶² Program i filozofia polityczna premiera serbskiego Nikoli Pašicia (1845-1926) opierała się także na ochronie chłopskich, samowystarczalnych gospodarstw, co zapewniło jemu i Partii Radykalnej masowe poparcie chłopskiego elektoratu⁶³. Również w Bułgarii ziemia, jako fundament egzystencji chłopskiego społeczeństwa, była jednym z najważniejszych punktów politycznego programu chłopskiego przywódcy Aleksandra Stambolijskiego (choć żaden polityki bułgarski nie lekcewał tego problemu). Rząd Stambolijskiego i on osobiście w latach 1919-1923 na czoło swojej polityki wysunęli kwestię agrarną. Głosił konieczność określenia rozmiaru bogactwa – rozumianego jako ziemia – przypadającego na poszczególnych ludzi, w związku z czym część majątków ludzi bogatych winna ulec konfiskacie⁶⁴. Narodno Sobranie, zdominowane przez posłów Bułgarskiego Narodowego Związku Chłopskiego (BNZC), z entuzjazmem przyjęło ustawę określającą limit własności ziemi na 30 ha, ograniczono obrót ziemią, zarządzono konfiskatę ziemi klasztornej i gruntów powyżej pewnej wielkości oraz zagarnięcie ziemi porzuconej (przewidziano rekompensaty, ale nie całkowite). Utworzono państwowy funduszu ziemi, z którego były wydzielane nadziały dla bezrolnych i uchodźców (Bułgaria po I wojnie światowej przyjęła 450 tys. uchodźców i przesiedleńców)⁶⁵. Stambolijski, na bazie

⁵⁷ D. Dolenc, *Democratic institutions and authoritarian rule in Southeast Europe*, Colchester, 2013, s. 170.

⁵⁸ Л. Перовић, *op. cit.*, s. 45.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 46.

⁶⁰ I. Mavrodieva, *Rhetorical, Political and Public Relations Aspects of Candidates Debates During Presidential Election Campaigns in Bulgaria (1991-2006)*, „Controversia”, Vol. 8, Issue 1, s. 48.

⁶¹ M. in. permanentny lęk był jedną z przyczyn klientelizmu w Grecji. Szerzej: J. Paszkiewicz, *Rola klientelizmu w ewolucji greckiego systemu politycznego (do 1947 roku)*, „Prace Komisji Środkowo-europejskiej PAU” Kraków 2011, t. XIX, s. 87.

⁶² С. Антонић, *Друштвена основа и садашњи покушај модернизације*, w: *Елита, грађанство и слаба држава*, „Службени гласник”, Београд, 2009, s. 12-13.

⁶³ П. Станковић, *Сто говора Николe Пашића. Већина говорништва државника*, књига 1, Београд, 2007, s. 102-103.

⁶⁴ А. Стамболијски, *Принципите на БЗНС*, Софија, 1919, s. 52.

⁶⁵ J. Bell, *op. cit.*, s. 164-165.

tych głębokich przemian pragnął przekształcić Bułgarię w „demokrację chłopską”⁶⁶. Wielu jednak zarzucało mu zwyczajną dyktaturę, próby wprowadzenia „pomarańczowego bolszewizmu” (kolor BNZC)⁶⁷ lub „zielonego faszystu” (od koloru partii agrarnych)⁶⁸.

Również władca Czarnogóry Mikołaj I na początku XX wieku głosił program ekspansji w Albanii wraz z aneksją Jeziora Szkoderskiego celem jego osuszenia i przekształcenia w pola uprawne, których deficyt w Czarnogórze szczególnie boleśnie odczuwano⁶⁹.

Deficyt szlaków komunikacyjnych. Hamował rozwój społeczeństw, a sprzyjał ich dezintegracji, gdyż potrzebny był nie tylko rozwój terytorialny, ale także wybrane jego fragmenty, dla uzyskania zdolności rozwoju komunikacji niezbędego dla podtrzymania więzi międzygrupowych, wymiany, handlu, zdobycia nowej wiedzy i doświadczenia. Przy górzystym ukształtowaniu Bałkanów każdy naród, w różnym stopniu napotykał na bariery w postaci dostępu do dróg, spławnych rzek, portów morskich, źródeł wody, ziem uprawnych. **„Już samo ukształtowanie powierzchni sprzyja ‘balkanizacji’ ludności, ponieważ nie łączy a dzieli, różnicuje, dezintegruje”** – pisze Edmund Lewandowski⁷⁰. Górzysty teren rozdzielał ludzi żyjących nawet na niedużym terenie. Ludzie z jednej doliny nieczęsto spotykali się z ludźmi z innej doliny. Przejście przez góry to wysiłek znaczny, a w warunkach klimatycznych Bałkanów wyczerpujący. Izolację ludzi potwierdza również ukształtowanie się licznych dialektów (np. bułgarskich, macedońskich⁷¹). Wybitny znawca dziejów regionu – Douglas Dakin – stwierdza, że „jeżeli Macedonia była dość łatwa do przejścia zarówno z północy na południe i ze wschodu na zachód, to trudno było podróżować przez interior, gdzie prawie na każdym kroku podróżujący napotykał wysokie górskie grzbiety, strome i skaliste wąwozy, górskie potoki i rzeki oraz rozległe jeziora i bagna”⁷².

Jeden z autorów pisze o izolacji komunikacyjnej miast i okręgów serbskich, a państwo długo nie wypracowało żadnej skutecznej polityki w tym zakresie⁷³ (pytanie czy było to w interesie władzy politycznej). Był to w dużej mierze spadek po cza-

⁶⁶ O. Хрисимова, *Пътят на една идея. За правата, правилата и малцинствата в Европейския Югоизток между двете световни войни*, Варна, 2003, s. 49.

⁶⁷ P. S. Tzvetkov, *op. cit.*, s. 102.

⁶⁸ Wincenty Witos pozostawił dość obszerny opis swej podróży do Bułgarii w 1922 r. na kongres BNZC i refleksje z nim związane. Przedstawił bardzo krytyczną opinię o metodach Stambolijskiego, W. Witos, *Moje wspomnienia*, T. II, Warszawa, 1990, s. 243-249.

⁶⁹ Š. Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, knj. I, Bar, 1995, s. 58-59.

⁷⁰ E. Lewandowski, *Pejzaż etniczny Europy*, Warszawa, 2004, s. 372.

⁷¹ B. Vidoeski, *Dialekty macedońskie w Albanii*, „Slavia Meridionalis”, 1999/2, s. 107-110; Marjan Marković wymienia co najmniej 15 dialektów na obszarze dzisiejszej Republiki Macedonii. M. Marković, *The Macedonian language: overview of the contemporary situation*, w: *Macedonia: land, region borderland*, ed. J. Sujecka, Warsaw, 2013, s. 439.

⁷² D. Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Thessaloniki, 1993, s. 4.

⁷³ M. Перишић, *Град и грађанин у Србији крајем 19. века*, „Историјски записи”, LXXI, 1998/3-4, s. 116.

sach osmańskich. Według badaczy dziejów gospodarczych Turcji na początku XIX wieku drogi w imperium były w opłakanym stanie, co wynikało „z ostatecznego zniknięcia włodarzy timarów, którzy je utrzymywali”. Np. pokonanie drogi z Salonik do Wiednia zajmowało 50 dni⁷⁴. Pierwsze prawo o budowie dróg pocztowych i handlowych w Serbii wydano w 1848 r. w postaci decyzji księcia Aleksandra Karađorđevicia. Określono w nim m.in. szerokość oraz zasady budowy dróg głównych, handlowych, pośrednich itd. Te szczegółowe rozwiązania na niewiele się jednak zdały; dróg nie budowano, a jeśli już, to wbrew zaleceniom. Wymusiło to wydanie w 1864 r. kolejnego prawa o drogach, ale i tak bez wielkiego skutku. Serbia nadal miała słabe i prymitywne drogi⁷⁵ i jeszcze w latach 80. XIX wieku wóz koński, jako środek transportu, był rzadkością⁷⁶.

W Bułgarii oddalenie od ośrodków handlu było tak znaczne, że nie opłacało się produkować na sprzedaż, wiele miejscowości było – ze względu na warunki pogodowe – w pewnych okresach roku w ogóle niedostępnych. To utrwalało życie ludzi w zamkniętych wspólnotach⁷⁷. Autarkiczna gospodarka w zasadzie nie tylko nie wytwarzała produktów do szerszego obrotu, ale nie tworzyła przez to również silnej klasy producentów, posiadaczy i kupców (stanowili niewielką i słabą grupę), a więc elit gospodarczych zdolnych do wywarcia wpływu na władzę polityczną. Należy zgodzić się z opinią Trajana Stojanovicia, że na Bałkanach największym „kapitalistą” było państwo. Bałkańscy wytwórcy byli zależni od państwa a państwo od obcego kapitału⁷⁸.

Gospodarka serbska, przez długi czas nastawiona na chów świń, nie wymagała dróg, bowiem świny karmione żołądziami w dębowych lasach same docierały do granic Austro-Węgier, swego głównego rynku zbytu. Innych towarów na skalę masową nie produkowano, by stymulowało to budowy dróg⁷⁹. Dla przykładu w 1897 roku udział zboża w serbskim eksporcie wynosił tylko 12,5%⁸⁰. Do I wojny światowej Serbia pozostawała w sferze przedindustrialnej, nie było więc również towarów przemysłowych, które należałoby transportować. Uprzemysłowienie kraju było bowiem w stadium początkowym. W 1909 w całej Serbii było 188 zakładów fabrycznych za-

⁷⁴ *Dzieje gospodarcze i społeczne imperium osmańskiego 1300-1914*, red. Halil Inalcik, Donald Quataert, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2008, s. 710. W pierwszych wiekach po podboju Bałkanów budowa i utrzymanie dróg i mostów było zadaniem skarbu państwa. Jednak brak nowych zdobyczy i łupów oraz ciągle rosnące wydatki osmańskiego dworu powodowały, iż nie przeznaczano dostatecznie dużo na naprawę i utrzymanie dróg. W końcu w wieku XVIII system się załamał. Dodatkowo przyczyniło się do tego zniesienie timarów. Próbowano to zastąpić formą pańszczyzny drogowej (od 1869 r.) wszystkich mężczyzn od 16 do 60 roku życia, którzy mieli przepracować na swoim terenie 4 dni w roku za darmo. S.J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, Cambridge, 2002, s. 101.

⁷⁵ Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981, s. 123-124.

⁷⁶ М. Перишић, *op. cit.*, s. 114.

⁷⁷ М. Palairret, *The Balkan economies c. 1800-1914: evolution without development*, Cambridge, 1997, s. 311.

⁷⁸ Т. Stojanović, *op. cit.*, s. 264-265.

⁷⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, т. 1, Београд, 1989, s. 237-238.

⁸⁰ С.К. Павловић, *Србија. Историја иза имена*, Београд, 2004, s. 83.

trudniających 10806 robotników, a Serbia liczyła wówczas ok. 3 mln mieszkańców⁸¹. Między innymi determinował to układ handlowy z 6 maja 1881 roku, między Serbią a Austro-Węgrami. Te ostatnie korzystały z niskich ceł na eksport towarów przemysłowych do Serbii, a Serbia z niskich ceł na eksport produktów rolnych na obszar monarchii naddunajskiej. Jednocześnie Serbia bez zgody Austro-Węgier nie mogła zawrzeć podobnego układu z innymi państwami. Z punktu widzenia władz w Wiedniu istotą układu było to, aby Serbia pozostała krajem rolniczym, nie rozwijała swego przemysłu, za to była dogodnym rynkiem zbytu dla przemysłu austro-węgierskiego⁸². Dlatego Nikola Vučo w konkluzji swojego studium o rozwoju przemysłu w Serbii pisał, iż od roku 1830 do wojny celnej z Austro-Węgrami w 1906 roku, nie mogła ona swobodnie kształtować swojej polityki celnej ze względu na „długotrwałe wasalne położenie”⁸³.

Nie wolno również zapominać, iż po 1878 roku ziemie bułgarskie (częściowo serbskie) przeżywały okres załamania gospodarczego z powodu zerwania z tradycyjnym rynkiem tureckim. Bułgaria pozostawała przede wszystkim krajem rolniczym. W roku 1900 w Bułgarii w 103 „zakładach fabrycznych” pracowało łącznie 4716 robotników⁸⁴. Niewiele, jak na kraj liczący ok. 4 mln mieszkańców.

W Serbii, Bułgarii, Czarnogórze brak dróg zamykał życie ludzi w największym stopniu do własnej wsi,⁸⁵ trwali w małych wspólnotach – rodach, klanach, plemionach. Grecja, nastawiona na transport morski, nie rozwijała z kolei szlaków lądowych. Na początku XIX wieku nie było dróg, raczej przypominały one szlaki, które przemierzały zwierzęta juczne. Wózów konnych używano tylko w kilku miejscach w Tesalii i Macedonii. Do tego dochodziło zagrożenie napadami rozbójników, więc podróże w tym czasie były rzadkością.⁸⁶ Miasta położone na Peloponezie importowały zboże drogą morską z Włoch, choć w głębi półwyspu, w regionie Tripoli, były żyzne doliny z uprawą pszenicy, ale nie było dróg do ich transportu.⁸⁷ Do 1880 r. w Grecji było tylko 1000 km dróg nadających się do transportu w Grecji kontynentalnej i na Peloponezie⁸⁸. To ugruntowywało poczucie lokalności i na jej tle władza centralna była poza zasięgiem społecznym. Generalnie, bowiem, Grecja była krajem z ugruntowanymi podziałami geograficznymi – co jest zrozumiałe – tworzącymi naturalne przeszkody unifikacji państwa i społeczeństwa⁸⁹.

Deficyt szlaków komunikacyjnych determinował m.in. słabość więzi grupowych, brak spójności społecznej, brak wymiany opinii i myśli, przeszkody w integrowa-

⁸¹ H. Вучо, *op. cit.*, s. 382.

⁸² *Ibidem*, s. 37-38.

⁸³ *Ibidem*, s. 411.

⁸⁴ T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Wrocław-Warszawa, 1988, s. 217.

⁸⁵ K. Bozeva-Abazi, *op. cit.*, s. 44.

⁸⁶ H. Angelamatis-Tsougarakis, *The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth Century Greece*, London-New York, 1990, s. 48-49.

⁸⁷ L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1454*, London, 2002, s. 297.

⁸⁸ W.W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece 1800-1881*, The Kent State Univ. Press, 1985, s. 222.

⁸⁹ K.R. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford, 1969, s. 82-83.

niu się i oporze przeciwko złej władzy. W warunkach dezintegracji łatwiej było manipulować społeczeństwem, stymulować podziały wewnątrz niego i wpływać na jego strach. Im większa dezintegracja tym trwalsze rządy poza kontrolą społeczną; taka atomizacja – według teorii Wildavskiego – służyła władzy autokratycznej bądź despotycznej, gdyż nie musiała się obawiać zjednoczonego sprzeciwu.

Deficyt kultury politycznej był czymś oczywistym, jako że w kilkusetletniej historii dominacji tureckiej na półwyspie nie było szans na jakikolwiek rozwój w tym zakresie. Jeden z autorów wskazuje nawet na bardziej uniwersalny powód deficytu kultury politycznej, a mianowicie permanentny nacisk czterech imperiów zewnętrznych: osmańskiego, weneckiego, napoleońskiego i austro-węgierskiego. Spychał on na drugi plan wewnętrzne procesy społeczne i kontrowersje, które są siłą napędową przeobrażeń politycznych, a na pierwsze miejsce wysuwał zjednoczenie wszystkich sił narodowych w walce o wolność i obronę narodowego bytu⁹⁰. Ciągły nacisk, walka, nierzadko wojna nie dawały rozwoju, były po prostu destrukcją, cierpień na tym ogólny rozwój społeczny w tym i kultura polityczna, jako że tamtejsza polityka graniczyła z agresją. Dvorniković pisze, iż w pieśniach Serbów przejawiał się ból, skarga, smutek – „czarny osad historii”; ich życie charakteryzowało „bohaterstwo niewoli, bólu i umierania”⁹¹.

Niewiele pomogło – przynajmniej w pierwszych dziesięcioleciach samodzielności politycznej – kulturze politycznej narodów bałkańskich powołanie instytucji przedstawicielskich oraz parlamentów Serbii, Bułgarii, Grecji w XIX w. Konstytucja Księstwa Bułgarskiego (1879) zapewniała powszechne prawo wyborcze wszystkim mężczyznom, którzy ukończyli 21 rok życia, posłów wybierano na 3-letnią kadencję, a jeden mandat reprezentował 10 tys. obywateli⁹². Jednak przy niskim stopniu świadomości politycznej i powszechnym analfabetyzmie prawo to było iluzją, nie pozwoliło rozwinąć się społeczeństwu bułgarskiemu. Wybory do Wielkiego Zgromadzenia Narodowego w 1881 r., pod rządami rosyjskich komisarzy, potwierdzały słabość takiego systemu. Lokali wyborczych było mało, podczas głosowania należało wpisać nazwisko swojego kandydata do biuletynu, ale analfabeci – a tych była w Bułgarii miażdżąca większość – musieli o to prosić komisję, ujawniając nazwisko kandydata, co oznaczało, że głosowanie nie było ani tajne, ani wolne, a głosujący chłop nie mógł mieć pewności czy wpisano wskazaną przez niego osobę⁹³. Frekwencja wyniosła ok. 50%, jeśli wierzyć nielicznym, zachowanym z tamtego czasu, przekazom, ale osobom odpowiedzialnym za nadużycia wyborcze zależało pewnie na wykazaniu frekwencji legitymizującej wynik⁹⁴. Kulturę polityczną społeczeństwa bułgarskiego najlepiej ilu-

⁹⁰ M. Matić, *Mit i politika. Rasprava o osnovama političke kulture*, Beograd, 2005, s. 372.

⁹¹ V. Dvorniković, *Psiha jugoslovenske melanholije*, Zagreb, 1925, s. 34.

⁹² S. Fisher-Galati, *Man, State and Society in East European History*, New-York-London, 1970, s. 216-218. R.J. Crampton, *Bulgaria 1878-1918. A History*, New York, 1983, s. 33.

⁹³ Ѓ. Гешева, *Държавната институция Велико Народно Събрание (1897-1911 г.). Исторически аспекти*, София, 2001, s. 57-58.

⁹⁴ Frakcja liberałów oprotestowała wybory do WZN w Sofii, ale anonimowo, co potwierdza atmosferę tej elekcji i sytuacji politycznej kraju. *Ibidem*, s. 59.

struje opinia politologów bułgarskich, iż jest (było) ono społeczeństwem „apolitycznym”, podkreślając jego niski stopień polityzacji, głębokiej nieufności do polityki i państwa⁹⁵. Przy czym – moim zdaniem słusznie – jedna z badaczek bułgarskich zadaje pytanie czy na Bałkanach mamy w tamtym czasie (a może i obecnie) w ogóle do czynienia z kulturą polityczną czy jedynie ze stosunkiem do polityki, który różnicują jedynie takie czynniki jak poziom edukacji, etniczność, położenie geograficzne, rozwój ekonomiczny i społeczny, religia⁹⁶. Dziedzictwo czasów osmańskich, późniejsze rządy autorytarne, komunizm spowodowały wśród Bułgarów przekonanie, że zwykli ludzie nie mają wpływu na politykę, mimo istniejących instrumentów (wybory, parlament). Ponadto nie rozumieli mechanizmów polityki, konieczności formowania partii politycznych, różnic ideowych w ich programach itp.

Słabość kultury politycznej objawiała się pasywnością nie tylko Bułgarów. Premier Serbii, który przeszedł nadzwyczajną, jak na ten kraj, drogę, od filozofa do polityka – Zoran Đinđić (1952-2003) – znał psychę własnego narodu. Ujął to w wielu metaforach i myślach, których trafności nie sposób zmierzyć, ale nie można ich nie dostrzec. „W Serbii – mówił Đinđić – człowiek, który coś robi, a nie tylko mówi, stanowi przeszkodę. On psuje zasady gry. Zasady gry, jakie tutaj są istotne to takie, aby mówić, ale nic nie robić”⁹⁷.

Społeczeństwa bałkańskie łatwo ulegały manipulacji z powodu niskiego poziomu kultury i wiedzy politycznej. Ten stan jest obserwowany nadal⁹⁸. Jednym z jego przejawów była łatwość odrzucania partii politycznych, jako tworów, które wprowadzają chaos, są wyrazicielami interesów klik a nie narodu, stosują retorykę niezrozumiałą dla prostych ludzi, więc nieszczerą. Poparcie dla Nikoli Pašicia i jego Partii Radykalnej wynikało akurat z wytworzonego przez Pašicia, wśród chłopów i drobnych wytwórców, przekonania, że Partia Radykalna jest przedłużeniem narodu, zatem nie jest partią polityczną, ekskluzywną organizacją grupy ludzi. Sukces partii Pašicia był spowodowany tym, że serbska kultura polityczna długo pozostawała w warunkach przednowoczesnego rozwoju, gdzie partia jest „rodziną, a jej lider „ojcem”⁹⁹. Poza tym Partia Radykalna stosowała odpowiedni język i metafory objaśniające politykę, jako bodaj jedyna w tym czasie, co zapewniło rezonans jej haseł wśród szerokich mas¹⁰⁰. Nakłada się na to postrzeganie opozycji jako wroga lub zdrajcy,

⁹⁵ А. Тодоров, *Политически култури в модерн България*, „Политически изследования” III 1993, s. 3, 8-10. *Idem*, *Граждани*, s. 70-71; П. Горгиев, *Българската култура в 'дефицит' или 'промяна'*, „Годишник на ВСУ [Варненски свободен университет „Черноризец Храбър”] 1997 – 3, s. 119-138.

⁹⁶ D. Parusheva, „They are all Rotters!”. *Political Culture and Political Caricature in South-Eastern Europe Late 19th and Early 20th century*, „Études balkaniques” XLIV, 2008, No 4, s. 46.

⁹⁷ Z. Đinđić, *Metafore dr Zorana Đinđića*, Beograd 2004, s. 17.

⁹⁸ M. Tripković, G. Tripković, *Stranputice Srbije*, Novi Sad 2009, s. 60.

⁹⁹ Д. Стојановић, *Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије* (w:) Љ. Димић, Д. Стојановић, М. Јовановић, *Србија 1804-2004 – три виђенња или позив на дијалог*, Beograd 2005, s. 130.

¹⁰⁰ A. N. Draglich, *The Development of Parliamentary Government in Serbia*, New York, 1978, s. 64.

oskarżanej o sprzyjanie obcym interesom, przez siły pozostające u władzy (Serbia, Chorwacja)¹⁰¹.

Antypartyjną retorykę stosował w Bułgarii Stambolijski, który zmierzał do utworzenia systemu jednopartyjnego, zyskując szerokie poparcie społeczne. Tam z kolei samo istnienie partii politycznych było niezrozumiałe, stąd wielki stopień przepływu poparcia w kolejnych wyborach i brak przywiązania do partii oraz jej haseł programowych, jako cecha bułgarskiego życia politycznego. Według badań Gallup International w 1999 r. na pytanie: „Jak blisko czujesz się związany z którąś z partii politycznych?” 7,4% Bułgarów odpowiedziało „bardzo blisko”, 24,5% „blisko” a aż 60,1%, że nie ma zdania¹⁰².

W Czarnogórze król Mikołaj I oburzał się, w 1907 r., na samą myśl o tworzeniu partii politycznych w jego kraju. Uważał, że „anarchiści [sic] chcą bez jakiegokolwiek powodu podzielić pokojowy naród na partie (...)”¹⁰³.

Deficyt miast i ludności miejskiej. Przez długi okres czasu (a ściślej w czasie panowania tureckiego) miasta na Bałkanach miały turecki, państwowy charakter. Były siedzibą garnizonów, władz administracyjnych, nielicznego kupiectwa. Nie stanowiły one naturalnych skupisk ludności rodzimej zajmującej się handlem, nie miały charakteru kulturotwórczego, nie były centrami edukacji, rozwoju myśli liberalnej ani nie pełniły roli zapalnika reform. Nie posiadały, jak w Europie Zachodniej, wewnętrznego, autonomicznego prawa i nie wytworzyły też społeczeństwa miejskiego¹⁰⁴. Ich skład społeczny był specyficzny i nie stanowiły one o charakterze państwa¹⁰⁵. Vuk Karadić charakteryzując Serbów zapisał, że są w całości narodem chłopskim, a w miastach żyją „ludzie miejscy”¹⁰⁶. Potwierdzała to obserwacja podróżnika na przełomie XVIII i XIX w., według którego ludzie byli dziwnie rozdzieleni: w twierdzach i miastach są Turcy, po wsiach i dolinach Serbowie. Wielu ludzi starszych mówiło mu, że nigdy nie widzieli miasta¹⁰⁷. Nawet cywilizacja grecka, definiowana jako cywilizacja miejska, w wyniku dominacji tureckiej zmieniała się w bardziej chłopską, wiejską, tworząc bariery między tymi dwoma społecznościami. Chłopi greccy głęboko nie ufali miastom tworząc zamknięte społeczności opierające się na własnych związkach¹⁰⁸.

W okresie post-osmańskim miasta długo budziły się z letargu i zanim uzyskały charakter ośrodków miejskich, podobnych do innych miast europejskich, upłynę-

¹⁰¹ D. Dolenc, *op. cit.*, s. 169.

¹⁰² A. Todorov, *Bulgarian Political Culture and Civic Participation*, Friedrich Ebert Foundation. Office Bulgaria, *Analyses*, 2011, s. 18.

¹⁰³ Vojevoda S. Popović, *Memoari*, Podgorica-Cetinje, 1995, s. 508.

¹⁰⁴ T. Stojanović, *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa*, Beograd, 1997, s. 234.

¹⁰⁵ Dla ilustracji warto posłużyć się przykładem Warny. W roku 1881 miasto liczyło 24561 mieszkańców z czego Bułgarzy liczyli mniej niż 7 tys., Turcy 9 tys. a resztę stanowili Tatarzy, Żydzi, Grecy. П. Стоянов, *Стара Варна в първите години след Освобождението 1878-1890*, Варна, 1992, s. 106-107.

¹⁰⁶ В. Караџић, *Даница 1826-1827-1828-1829-1834*, Београд, 1969, s. 167-168.

¹⁰⁷ S.R. Taillander, *Serbia w XIX wieku. Dzieje wyzwolenia się Serbii z pod [sic] jarzma tureckiego*, Toruń, 1873, s. 15.

¹⁰⁸ K.R. Legg, *op. cit.*, s. 90.

ło kilkadziesiąt lat, a nawet więcej. Poza tym istniał społeczny antagonizm między wsią a miastem. Ludzie w miastach twierdzili, że chłopci to „barbarzyńcy”, a chłopci, że ci w miastach to wyzyskiwacze¹⁰⁹. Używając przenośni, najczęściej państwa bałkańskie były krajami „jednego miasta”, a więc centrum politycznego, które siłą rzeczy kumulowało sporą populację. W innych częściach kraju miasta pozostawały słabe nie kreowały kultury miejskiej i ośrodków aktywności politycznej¹¹⁰. Warty podkreślenia jest charakter miast serbskich w XIX w. Nie zasiedlali ich chłopci z okolicznych wsi a uciekinierzy z ziem pozostających pod władzą Turcji i chłopci zbiegowie¹¹¹. Już w wyniku wojny serbsko-tureckiej 1876-1877 roku w granicach Księstwa Serbskiego znalazło się 140 tys. uchodźców¹¹². Do 1912 r. w Serbii osiedliło się ok. 400 tys. ludzi z Kosowa, Bośni, Hercegowiny¹¹³. Podobne zjawisko występowało w Bułgarii i Grecji, choć na mniejszą skalę. Niemniej jednak stopień urbanizacji w Serbii był wyjątkowo niski. W roku 1914 ludność miejska w tym kraju stanowiła zaledwie 12,69% ogółu społeczeństwa¹¹⁴. Ponadto po 1878 r. w Bułgarii zaznaczyło się zjawisko depopulacji miast, wraz z odpływem ludności tureckiej, i dopiero migracje wewnętrzne zmieniły ten stan. Dla przykładu: Płowdiw liczyło w 1875 roku 26.670 mieszkańców, ale już w roku 1880 liczba ta spadła do 24.053¹¹⁵. Przy czym proces urbanizacji w Bułgarii był w dużym stopniu pozorny: Sofia zyskiwała, ale traciły inne miasta. Udział ludności miejskiej w całej populacji pomiędzy rokiem 1890 a 1920 wynosił około 19%¹¹⁶. Późniejszy wzrost liczby mieszkańców miast był wynikiem m.in. przesiedlenia Bułgarów z krajów ościennych (por. powyżej).

Po uwolnieniu się od Turcji migracje wewnętrzne wzmożyły się i objęły ludność raczej bezrolną, biedotę, która zasiedlała miasta stanowiąc ich duży komponent¹¹⁷. Była to ludność pozbawiona tych małych działek ziemi zapewniających egzystencje tysiącom chłopskich rodzin. Trudno jednak było oczekiwać by ta warstwa społeczna, podejmująca każdą, najniższą płatną pracę miała twórczy wpływ na aktywność miasta i jego siłę polityczną. Ludność ta zasiedlała miasta, ale ich nie „tworzyła”. Liczba mieszkańców miast oczywiście rosła, ale nie rosła rola tej ludności w życiu państwa i jej wpływ na życie polityczne. Nadto w charakterze miast serbskich (jugosłowiańskich), dostrzega się proces ruralizacji miast, z powodu osiedlania się w nich ludności wiejskiej, która przyniosła ze sobą swoją kulturę i „powolność z jaką chłop przyjmuje zmiany”. Nastąpiła transmisja ze wsi do miast kulturowego rdzenia narodu serb-

¹⁰⁹ K. Bozeva-Abazi, *op. cit.*, s. 45.

¹¹⁰ M. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, t. 2, Београд, 1989, s. 61.

¹¹¹ J. Свјић, *op. cit.*, s. 170.

¹¹² M. Јагодић, *Населѡавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Београд, 2004, s. 124.

¹¹³ Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903-1914: историјска студија о „златом добу српске демократије”*, Београд, 2003, s. 27.

¹¹⁴ Д. Стојановић, *Уље на води*, s. 127.

¹¹⁵ M. Palaret, *op. cit.*, s. 32.

¹¹⁶ R.J. Crampton, *op. cit.*, s. 211.

¹¹⁷ N. Todorov, *The Balkan City 1400-1900*, Seattle-London, 1983, s. 198.

skiego¹¹⁸. Takie same zjawisko zachodziło w Bułgarii a także w Grecji. W tej ostatniej mimo postępującej urbanizacji, migracje wewnętrzne i zewnętrzne nie zmieniały wiejskich nawyków napływowej ludności miastach¹¹⁹. Szczególny wpływ na to miały wydarzenia po przegranej przez Greków wojnie grecko-tureckiej z lat 1921-1922 i wysiedleniu z Anatolii ok. 1,3 mln ludności greckiej. Dominowała wśród niej uboga ludność wiejska. Obowiązywała zasada osiedlania chłopów na terenach wiejskich a ludności miejskiej w miastach, ale nie zawsze było to możliwe¹²⁰. W samej północnej Grecji osiedliło się 500 tys. ludności wiejskiej z Anatolii i Pontu, w tym znaczna jej część zamieszkała w Salonikach¹²¹. Także Ateny doświadczały wzrostu ludności zarówno migrującej ze wsi, jak i wiejskiej przesiedlonej z Anatolii. Dla starej ludności Aten ten gwałtowny napływ stał się prawdziwym pandemonium. Miasto zrobiło się hałaśliwe i brudne. Grecy przywódcy koncentrowali się jednak bardziej na losie chłopstwa niż biedoty miejskiej¹²². Sami bowiem reprezentowali tradycyjne środowiska prowincjonalne i ani miasta ani przemysł nie były dla nich głównym obiektem troski¹²³.

Ponadto trzeba zwrócić uwagę na jeszcze jedno zjawisko. Na Bałkanach powszechny był typ „miast wiejskich”, między 2 a 5 tys. mieszkańców, które miast w znaczeniu europejskimi w ogóle nie przypominały, często więc nie wytwarzały ludności miejskiej: prawników, lekarzy, profesorów gimnazjalnych, redaktorów, dziennikarzy, pracowników transportu publicznego, pracowników komunalnych, subiek-tów itp.¹²⁴

Ewolucja roli i znaczenia miast była powolna, ale w końcu zaczęły być centrami kształtowania polityki. Najbardziej klasycznym przykładem – bardzo współczesnym – była działalność koalicji serbskich partii opozycyjnych „Zajedno”, która jesienią 1996 r. wygrała wybory do rad miejskich w niemal wszystkich dużych miastach Serbii, czym rozpoczęła powolny demontaż reżimu Slobodana Miloševića.

Deficyt kultury prawnej. Narody ujarzmione przez Turków przez kilkaset lat nie mogły rozwinąć swojej kultury prawnej, jako że przed sądem kadiego (muzułmańskim) świadectwo chrześcijan nie miało wartości dowodowej, chyba że potwierdziło je dwóch świadków muzułmanów.¹²⁵ Wszelkim zmianom w prawie osmańskim

¹¹⁸ M. Tripković, G. Tripković, *op. cit.*, s. 36-37.

¹¹⁹ K.R. Legg, *op. cit.*, s. 39-40. Legg pisze wprost o „ruralizacji” greckich miast w XX wieku.

¹²⁰ B. Clark, *Twice a Stranger. How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, London, 2006, s. 55.

¹²¹ G. Kritikos, *Motives for Compulsory Population Exchange in the Aftermath of the Greek-Turkish War (1922-1923)*, „ΔΕΛΤΙΟ. ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ”, T. 13, ΑΘΗΝΑ 1999-2000, s. 217.

¹²² M. Mazower, *Greece and the Interwar Economic Crisis*, Oxford, 1991, s. 47-48.

¹²³ *Ibidem*, s. 279.

¹²⁴ N. Todorov, *op. cit.*, s. 334. Powszechne w Serbii i Bułgarii do połowy XIX w. a nawet i później było trzymanie zwierząt hodowlanych w miastach, A. A. Вулетѣћ, *Породица у Србији средином века*, Београд, 2002, p. 111.

¹²⁵ M. Pinson, *Ottoman Colonization of the Circassians in Rumeli after the Crimean War*, „Études balkaniques”, 1972, No. 3, s. 80.

sprzeciwiali się ulemowie i dopiero w połowie XIX wieku nastąpił pewien wyłom w prawie szarijatu¹²⁶. Już sam fakt, że chrześcijanie (raja) płacili największe podatki ugruntowało przekonanie o niesprawiedliwości państwa i władzy, oczywiście osmańskiej, ale pomiędzy pojęciem władzy jako takiej, a turecką przemocą było *iunctim*; innej władzy bowiem nie znano przez setki lat¹²⁷. Niesprawiedliwość była przez to wpisana niejako w pojęcie władzy. To przenosiło się na ludzi władzy już w innych warunkach. Bezsilny, niepiśmienny chłop żył w atawistycznym, odwiecznym strachu przed władzą, posługiwał się więc wymuszoną pokorą, moralną mimikrą, biernością, koncentrował się na obronie swojej marnej egzystencji, gdyż prócz przekupstwa i nie wchodzenia w konflikt z władzą nie miał skutecznych sposobów obrony przed dominacją klasy rządzącej¹²⁸.

Nie rozumiano ducha prawa oraz zasady jego stosowania, choć oczywiście społeczeństwa żyły w poczuciu tego co jest sprawiedliwe. Natomiast szacunek dla prawa w sferach politycznych najlepiej ilustruje przykład Stefana Stambułowa. Ten wielki polityk bułgarski, współtwórca nowoczesnego państwa bułgarskiego, po prostu sfałszował metrykę urodzenia, podnosząc sobie wiek, by uzyskać mandat do Wielkiego Zgromadzenia Narodowego w 1881 roku¹²⁹.

Deficyt elit. Kraje bałkańskie były w większości społeczeństwami chłopskimi (Serbia, Bułgaria¹³⁰), albo pasterskimi (Czarnogóra, Albania, częściowo Grecja)¹³¹. Jedynie Grecja posiadała elity, ale nie ziemiańskie¹³². Elita grecka – fanarioci – głównie skupiała się na obsadzaniu stanowisk kościelnych, była aktywna w handlu, bankowości, nauce, sztuce i polityce. Funkcjonowali oni jako dragomani, w strukturach imperium osmańskiego, gospodarowie mołdawscy i wołoscy oraz urzędnicy różnego szczebla w tychże państwach. Oczywiście po 1830 roku funkcjonowali także w państwie greckim, ale w ograniczonym zakresie. Społeczność fanariotów podzieliła się bowiem na tych, którzy poparli rewolucję grecką, grupę która pozostała lojalna wobec sułtana i grupę, która była przeciwna walce o niepodległość, nie wierząc w jej skuteczność. Część fanariotów wzięła udział w powstaniu oraz w organizacji niepod-

¹²⁶ B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, New York-Oxford 2002, s. 114.

¹²⁷ Bułgarzy nie mieli swojej państwowości przez 700 lat. H. Шейтанов, *Балкано-българският титанизъм*, София 2006, s. 96.

¹²⁸ K.R. Legg, *op. cit.*, s. 96.

¹²⁹ D.M. Perry, *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria 1870-1895*, London 1993, s. 49.

¹³⁰ Bułgarski intelektualista i kulturoznawca Najden Szejtanow, publikując eseje w latach 20. XX wieku szukał odpowiedzi na pytania o pochodzenie i istotę narodu bułgarskiego. Podkreślał chłopski charakter społeczeństwa. Mieszczanin był cudzoziemcem, a „wieś to łono bułgarskiego narodu”. H. Шейтанов, *op. cit.*, s. 99.

¹³¹ Sundhassen określa społeczeństwa bałkańskie terminem greckim „acephalous” („bez głowy”). H. Sunhassen, *Eliten, Bürgertum, politische Klasse? Anmerkungen zu den Oberschichten in den Balkanländer des 19. und 20. Jahrhunderts*, w: *Eliten in Südosteuropa*, red. W. Höpke, H. Sunhassen, „Südosteuropa Jahrbuch”, 29, München, 1998, s. 8.

¹³² Po reformach w 1835 r. w strukturze agrarnej Grecji dominowały małe gospodarstwa chłopskie, (choć powstało trochę większych gospodarstw w rolniczej Tesalii po 1881) W.W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece 1800-1881*, The Kent State Univ. Press, 1985, s. 73, 217-218.

ległego państwa greckiego, jak np. Neophytos Doukas, który położył duże zasługi w dziedzinie edukacji¹³³.

W erze nowoczesnej w krajach bałkańskich, ze względu na zacofanie i autarkiczny charakter rolnictwa nie wykształciły się zróżnicowane klasy społeczne, które są koniecznym składnikiem rozwoju form przedstawicielskich oraz ewolucji systemu politycznego. Urzędnicy państwowi, pracownicy administracji, nauczyciele i nieliczni wykładowcy wyższych uczelni stanowili najbardziej wykształconą, ale bardzo cienką warstwę społeczną, która stanowiła szkielet specyficznej bałkańskiej elity¹³⁴. W Serbii, w której nie było ziemiaństwa, brakowało elit gospodarczych, kontrola nad władzą musiała przypaść warstwie jednocześnie uzależnionej od tej władzy – nielicznej inteligencji i urzędnikom. W takich warunkach warstwa ta wchodziła w układ z władzą i tylko przy wielkim z nią konflikcie mogła spróbować walki o wzmocnienie praw obywatelskich¹³⁵. Takie relacje prowadziły do deformacji władzy.

Kreowanie przywództwa politycznego na bazie wąskiej stołecznej elity było wyraźnie widoczne w Belgradzie, Sofii, Atenach. Cechą tej elity był jej urzędniczy charakter ze względu na typ państwa bałkańskiego, jako kreowanego „od góry”, przez formalną implementację modernizacji według wzorców europejskich, przy jednoczesnym braku podstaw społecznych dla takiej organizacji państwa oraz całkowitego niezrozumienia tego procesu – jego konieczności czy wręcz nieuchronności – wśród najszerszych, niewykształconych mas chłopskich. W tych warunkach **państwo zastępowało społeczeństwo**. Życie państwowe oraz „społeczne trwanie” odbywało się więc po liniach równoległych i nie przecinających się. Świadomie używam określenia „społeczne trwanie”, gdyż ze względu na konserwatywne nastawienie społeczeństwa, tradycjonalizm, pozostawanie w prostych formach gospodarowania i organizacji społecznej, nie można mówić o jakim zdecydowanym postępie społecznym, w tamtym okresie, do połowy XX wieku.

Wąska elita intelektualna zależna od państwa, z nim związana, właściwie sama kształtująca państwo, nie mogła być łącznikiem między jego strukturami a masami, mimo iż próbowała tworzyć organizacje polityczne, będące w każdym rozwiniętym społeczeństwie wyrazicielem interesów różnych grup społecznych. Dla niewykształconych mas chłopskich: serbskich, czarnogórskich, greckich, bułgarskich elita intelektualna była częścią systemu władzy, aparatu państwowego, przeto nie była z nimi (masami) związana. Elita ta była – mimo formalnej roli liderów ugrupowań politycznych – częścią aparatu rządzącego masami, a nie je reprezentująca.

Deficyt ludzi do aparatu władzy. Co skutkowało brakiem „zbiurokratyzowanej” polityki i służyło *de facto* władzy niedemokratycznej: despotycznej, autokratycznej, dyktatorskiej. W Księstwie Serbskim, w poł. XIX wieku mamy do czynienia z wykształceniem się cienkiej warstwy urzędniczej (*prečani*), która zdobyła wykształce-

¹³³ L.S. Stavrianos, *op. cit.*, s. 281. „Część fanariotów rozczarowana stosunkami panującymi w Atenach, powracała na ziemię osmańskie”, J. Bondarek *et al.*, *Historia Grecji*, Kraków 2005, s. 479.

¹³⁴ Д. Стојановић, *Уље на води*, s. 128.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 129.

nie w Austrii i stanowiła wąską warstwę burżuazji biurokratycznej, traktowanej przez chłopskie społeczeństwo skrajnie nieufnie. Piętno ludzi „obcych” nie przestało oddziaływać w Serbii aż do czasów współczesnych. Czy Zoran Đinđić, zamordowany w 2003 r. premier Serbii, wykształcony w RFN (doktorat na uniwersytecie w Konstancji niem. Konstanz), nie był również dla wielu Serbów *prečanin*, obcy? W wywiadzie dla pisma NIN 2 marca 2000 r. Zoran Đinđić powiedział: „Kiedy w środku nocy zapytają kogoś: Zoran Đinđić? On jest szpiegiem”¹³⁶. Według Đinđicia pierwszym „niemieckim szpiegiem” dla Serbów był Vuk Karadžić, luminarz kultury serbskiej, tylko dlatego, że znał niemiecki i studiował na tym samym uniwersytecie co on, w Konstancji¹³⁷.

Wobec ogromnych zapóźnień w organizacji edukacji warstwa ludzi w aparacie państwowym pozostawała nieliczna do końca XIX wieku, będąc rodzajem ponadgranicznej elity, słabo związanej z narodem¹³⁸. Podobnie było w Bułgarii. W tej ostatniej elita urzędnicza pochodziła niemal w całości spośród osób kształconych Rosji, stamtąd przносиła na grunt bułgarski tamtejsze doświadczenia i nie były one dobre. Albo były to silne tendencje centralistyczne, autokratyczne albo – dużo słabsze – populistyczne i radykalne.¹³⁹ Sofia stała się, pod koniec XIX w., kuriozalnym przypadkiem stolicy państwa niemal w całości zasiedlonym i opanowanym przez urzędników, którzy ściągali do niej z całej Bułgarii. Korupcja była powszechna i problem ten nadal występuje w Bułgarii, potęgując słabość polityki i sprzyjanie sytuacjom patologicznym.¹⁴⁰ Wyróżniała się na tym tle jedynie Grecja, gdyż ludzie w aparacie państwowym brakowało jedynie za czasów monarchii bawarskiej, później rozrastające się stanowiska państwowe stały się częścią systemu klientelistycznego, stąd szybko ujawnił się wręcz nadmiar ludzi do administracji. Problemem była natomiast jakość, kastość i arogancja greckiej biurokracji.¹⁴¹

Na marginesie warto dodać, że w Bośni i Hercegowinie oraz Albanii, działalność bajów, sprowadzająca się do łupienia ludności, zwłaszcza chrześcijańskiej, utrzymywała takie postawy w życiu publicznym, bowiem nie było tam efektywnej administracji tureckiej.

Deficyt edukacji. Ogromny analfabetyzm był największym problem krajów bałkańskich przez cały wiek XIX i dużą część XX. Nakłady na edukację w Serbii były bardzo niskie (w Bułgarii nieco większe, dochodziły bowiem wydatki na utrzymanie szkół bułgarskich w Macedonii)¹⁴², a niechęć do edukacji dzieci na całych Bałkanach

¹³⁶ Z. Đinđić, *op. cit.*, s. 18.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 11.

¹³⁸ D. Stojanović, *Srbija i demokratija 1903-1914*, s. 250-251.

¹³⁹ C.E. Black, *Russia and the Modernization of Southeastern Europe* (w:) *Conference on the Transformation of the Balkans since the Turkish Era*, mps. Berkeley, 1960, s. 14-15.

¹⁴⁰ Г. Карасимеонов, *Партийната системата на България*, София, 2010, s. 271.

¹⁴¹ K.R. Legg, *op. cit.*, s. 91. Po drugiej wojnie światowej w Grecji kształtował się wręcz „labirynt biurokracji”, który zatrudniał połowę czynnych zawodowo ludzi. D.H. Close, *Greece since 1945. Politics, Economy and Society*, London, 2002, s. 88-90.

¹⁴² W Serbii wynosiły one 2860 fr. na osobę, a w Bułgarii 4900 fr. Por. M. Palairt, *op. cit.*, tabela 10.7, s. 322.

dość powszechna¹⁴³. W Bułgarii obowiązek szkolny przewidziany był w konstytucji tyrnowskiej 1879 r.¹⁴⁴, ale nie oznaczało to szybkiego postępu w tej dziedzinie. Nie od wiedzy szkolnej zależał bowiem byt małych gospodarstw i egzystencja chłopskich rodzin.

W Serbii od 1883 roku również istniał obowiązek szkolny. Były jednak duże problemy z jego organizacją ze względu na brak kadry nauczycielskiej, brak budynków szkolnych, a przede wszystkim niechęć rodziców do kształcenia dzieci. W roku 1885/86 r. zarejestrowanych było 5621 uczniów szkół drugiego stopnia, co jest raczej skromnym wynikiem¹⁴⁵. Ponadto, oprócz ludzi bez jakiegokolwiek edukacji byli wśród kształconych również wtórni analfabeci, zatem efekty obowiązku szkolnego w Serbii były raczej niewielkie.¹⁴⁶ W 1900 roku w Serbii przypadało 51 uczniów na tysiąc mieszkańców, gdy w Rumunii 88, Grecji 117 a w Bułgarii 121¹⁴⁷. Miarą tego, jak dalece chłopci serbscy nie doceniali edukacji, była decyzja Skupszyny w 1905 r. o opodatkowaniu podręczników szkolnych, celem ograniczenia podatku od rakiji wytwarzanej w domach¹⁴⁸. Nakłady na szkolnictwo były niskie, choć zróżnicowane. Pod koniec XIX w. Bułgaria miała 6 tys. nauczycieli i przypadało 66 uczniów na 1 tys. mieszkańców, w zakresie szkolnictwa podstawowego, podczas gdy w Rumunii 22, a w Serbii 21, czyli trzykrotnie mniej.¹⁴⁹ Wskaźnik analfabetyzmu w Jugosławii w okresie międzywojennym był nadal wysoki. Deficyt edukacji utrudniał rozwój społeczny. Nie mogła się rozwijać m.in. prasa, a co za tym idzie także kształtować opinia publiczna. Na tym tle wyróżniała się jedynie Grecja, mająca liczną prasę odzwierciedlającą atomizację postaw społecznych. Ale przywileje środowiska dziennikarskiego dawały symbiotyczny stosunek z władzą¹⁵⁰.

ZAKOŃCZENIE

Wszystkie te omówione deficyty wpływały na ukształtowanie się przywództwa politycznego na Bałkanach i odnosi się to zarówno do jego siły, jak i słabości, tzn. mówimy zarówno o silnym przywództwie o charakterze niedemokratycznym, jak i o pewnych deformacjach przywództwa demokratycznego, determinowanych specyficznymi historycznymi i społecznymi warunkami życia na Bałkanach. Przywództwo o charakterze niedemokratycznym to przede wszystkim reżimy *despotyczne*, co było

¹⁴³ *Ibidem*, s. 314.

¹⁴⁴ S. Fisher-Galati, *op. cit.*, s. 218.

¹⁴⁵ С.К. Павловић, *Србија*, s. 82.

¹⁴⁶ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. III, *Социологија сељачких радова*, Београд, 1983, s. 374.

¹⁴⁷ T. Stojanović, *op. cit.*, s. 249.

¹⁴⁸ M. Palaret, *op. cit.*, s. 314.

¹⁴⁹ H. Sundhassen, *Historische Statistik Serbien 1834-1914 mit europäischen Vergleichsdaten*, Oldenburg Verlag, München, 1989, s. 554.

¹⁵⁰ K.R. Legg, *op. cit.*, s. 112-113.

bezpośrednim dziedzictwem wieloletnich rządów tureckich lub *autokratyczne czy dyktatorskie*, jako skutek deficytu kultury politycznej i słabości niewykształconych społeczeństw pozbawionych elit. Pisząc o deformacjach przywództwa demokratycznego mam na myśli Grecję, gdzie mamy zarówno do czynienia z przywództwem o takim charakterze, zdeformowanym w wielkim stopniu przez tradycję relacji patron-klient, jak i wprost z rządami autokratycznymi oraz dyktaturami wojskowymi (Pangalos, Metaxas, junta roku 1967).

Jakie zatem było przywództwo polityczne na Bałkanach? Należy stwierdzić, iż nie powstał uniwersalny typ takiego przywództwa, ale można mówić o istnieniu innego niż w pozostałych częściach Europy, odrębnego w cechach i rodowodzie, modelu przywództwa politycznego typu bałkańskiego. Na jego charakter wpływały determinanty, będące w największym stopniu dziedzictwem przeszłości osmańskiej, ale również odzwierciedlające warunki, w jakich rozwijała się psychę narodów bałkańskich. Analiza i ocena uwarunkowań historycznych oraz kulturowych Bałkanów pozwala sformułować elementy konstytutywne przywództwa typu bałkańskiego:

- despotyzm czasów osmańskich
- walka
- heroizm
- wodzostwo
- archetyp wyzwoliciela
- mesjanizm, posłannictwo
- populizm
- klientelizm
- nacjonalizm

Cechy te korespondują z jeszcze innym, istotnym składnikiem przywództwa politycznego typu bałkańskiego – *mitem założycielskim*. We wszystkich przypadkach będzie to odwołanie się do heroizmu i ofiary czasów niewoli tureckiej oraz walki wyzwolenczej. Z tej perspektywy państwo i naród rozwijają się tylko przez walkę i ponoszone ofiary, a te sakralizują życie i dzieła narodu oraz ich przywódców. Ofiara legitymuje władzę, ewaluuje wartość narodu, zakorzenia w nowych mitach, gdyż walka i ofiara mają tę samą siłę konstytutywną, czerpie się siłę zarówno z wygranej, jak i z przegranej. Z tej ostatniej może nawet więcej, co wpisane jest w fatalizm i pesymizm¹⁵¹ głęboko odczuwany przez narody Bałkanów. Ogląd świata narodów bałkańskich, wskutek kilkusetletniej niewoli tureckiej, skurczył się, wobec czego wartość ludu oraz ich przywódców była galwanizowana przez walkę z Turkiem, która wydawała się największym z ludzkich czynów; opiewana była w pieśniach, poematach, była natchnieniem malarzy (*Kosowska dziewczyna*, obraz Uroša Predicia – najśłynniejszy przykład takiego malarstwa). Brak szerszej perspektywy, spojrzenia poza świat Bałkanów, powodował, że Turcy byli punktem odniesienia, uosobieniem uniwersalnego zła, ich siła synonimem wszechmocy, a okrucieństwo rodzajem atawi-

¹⁵¹ Legg twierdził, iż pesymizm Greków jest częścią determinizmu geograficznego, K.R. Legg, *op. cit.*, s. 35

stycznego doświadczenia, jakie było udziałem każdego pokolenie urodzonego na Bałkanach.

Bycie członkiem *raja* (niewiernych poddanych sułtana) stygmatyzowało, a pozbycie się tego stygmatu musiało dokonać się w toku wielkiej walki i ofiary. Ale to doświadczenie w XX wieku odżyło w postaci nienawistnych relacji między narodami półwyspu, w których rolę „uniwersalnego zła” przejęły narody sąsiednie: dla Chorwatów – Serbowie, i odwrotnie, dla Greków – Bułgarzy (i Macedończycy) dla Serbów – Albańczycy, a dla Albańczyków – Serbowie, dla Turków – Grecy, i odwrotnie. Dla Serbów mitem założycielskim jest klęska na Kosowym polu 1389 r., i ofiara życia księcia Lazara, serbska Golgota 1915-1918, ale także walka partyzantów podczas II wojny światowej. Dla Bułgarów rzezie dokonywane przez Turków i baszybuzuków (rzeź w Bataku w 1878), Czarnogórcy swój mit sytuują w przesłaniu poematu *Gorski vjenac* (*Górski wieniec*), autorstwa Piotra II Njegoša, władcy czarnogórskiego, opiewającego XVIII-wieczne walki z poturczeńcami, w którym nastąpiło religijne usankcjonowanie przemocy, jako katalizatora wolności. Grecy mają również swój mit oparty na doświadczeniach walki z Turkami o niepodległość 1821-1829, rzeź Smyrny w 1922 r. i walki o Macedonię.

Wszystko to powoduje, że dla narodów bałkańskich walka i niesprawiedliwość była (i jest?) immanentną cechą myślenia o otaczającym świecie¹⁵², a ich przywódcy muszą odpowiadać na takie zapotrzebowanie narodowej psyche. Kemal Karpat formułuje opinię, iż serbskie przywództwo odniosło sukces przekształcając społeczne niezadowolenie w narodową ideologię¹⁵³. Historia Serbii to dzieje powstań, wojen i walk o przetrwanie. To ukształtowało polityczne myślenie, wzorce politycznego zachowania i także wartości. W obliczu stałego zagrożenia preferowano te wartości, które służyły przetrwaniu narodu a nie rozwojowi mechanizmów demokratycznych czy wzrostu poziomu życia¹⁵⁴. W Bułgarii pasywność, bierny opór, apolityczność, mimikra to heroizm przetrwania, na tle którego władza jest siłą obcą, pozostającą poza społeczną kontrolą.

Na Bałkanach występowała szczególna relacja między władzą a społeczeństwem, bazująca na fundamentalnej, historycznej nierówności: władza i „raja”: struktura oparta na przemocy oraz bierna, zastraszona masa, nie posiadająca dość sił wewnętrznych ani umiejętności, by się przed przewagą władzy bronić, więc jej ulega. Ducha społeczeństw podbitych przez Turków na Bałkanach charakteryzowała wyuczona niemoc. Wayne S. Vucinich wskazuje na istnienie czegoś nieokreślonego, co składało się na istotę postaw życiowych podbitej ludności – *kismet* (los). Według jego opinii niewiara w możliwość zmiany swego położenia redukowałą postawy społeczne do minimum. W czasach i miejscu tak niepewnym jak Bałkany dominował instykt przetrwa-

¹⁵² D. Gil, *Historia jako fatum. Dzieje narodu i państwa według współczesnych historiozofów serbskich*, „Slavia Meridialis” 5, Warszawa 2005.

¹⁵³ K. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History*, Leiden-Boston-Köln 2002, s. 422.

¹⁵⁴ С. Орловић, *Политички живот у Србије између партократије и демократије*, „Службени гласник” Београд 2008, s. 66.

nia, który wzmagał wśród ludności postawę pasywności.¹⁵⁵ V. Dvorniković pisze, iż powszechną postawą była apatia i mimikra, jako forma obrony „Raja” ma niewielką wiedzę, doświadczenie, zdolności organizowania się poza poziomem zadruży, klanu, a ubóstwo materialne popycha ją do całkowitej koncentracji na codziennej egzystencji, wymuszając bierność i poddańczą mentalność. I choć powstały państwa narodowe ten nierówny układ, że władza może wszystko – ma moc, narzędzia a naród jest bezsilny, poddany presji, ale i manipulacji – pozostał aktualny przez długi czas, a pewne jego ślady istnieją nadal.

Trudno oczekiwać, by na Bałkanach, gdzie problemem było to, by jakoś przeżyć, odrodzone państwa będą się rozwijały tak jak w Europie Zachodniej czy Centralnej. Z chaosu post-osmańskiego życie musiało się odrodzić w nowych ramach, zorganizowane w państwo wzorowane na modelach zachodnich, ale musiał to być proces długi, nasycony problemami, błędami, nierzadko patologiami. Władza w tamtych warunkach ani chciała traktować chłopów jak partnerów ani często mogła, ze względu na ich pasywność, wrogość wobec państwa, egoizm, obskurantyzm, niewykraczanie poza horyzont swojej egzystencji, z ich moralną mimikrą nabytą od czasów tureckich. Prowokowało to często przywódców politycznych, ludzi wykształconych, do metod twardych, osobistych rządów, by budowa państwa w ogóle postępowała. Oczywiście naleciałości Orientu wpływały na zachowania przywódców politycznych i ludzi władzy w ogóle. Chłopi bowiem odczuwali nadal w sobie piętno „raja” i tak ich często traktowano: z lekceważeniem, przedmiotowo, oszukiwano ich (jako analfabetów), niekiedy po prostu okradano. Bogactwo w odczuciu i doświadczeniu chłopów nie rozdziło się więc z pracy – oni pracowali i niczego nie mieli – a z rabunku. Dlatego ktoś zamożniejszy z punktu stawał się, jeśli nie podejrzany, to co najmniej obcy. W postawie przywódców natomiast często przebijała bardziej identyfikacja klasowa – przynależność do ludzi wykształconych, często na uniwersytetach, co było wówczas rzadkością – niż narodowa, w łączności z chłopstwem i biedotą.¹⁵⁶

Jakie cechy przywództwa, uniwersalne i rozpowszechnione, możemy zidentyfikować w czasach nowoczesnych (do współczesności): mieszanie formalnej władzy i przywództwa (ks. Miłosz, ks. Michał, król Aleksander Karađorđević, ks. Ferdynand, ks. Mikołaj I Petrović, car Borys III, król Otto), ekskluzywny charakter władzy, kultura władzy despotyczna lub autokratyczna, bardzo często niska więź przywódców ze społeczeństwem – wyjątkami były reżimy Nikoli Pašicia i Aleksandra Stambolijskiego – a nawet lekceważenie go, zarządzanie społeczeństwem a nie rządy w jego imieniu, częste wykorzystywanie władzy do życia w luksusie.

W warstwie programowej przywództwo było oparte na: liderowaniu biednemu ludowi, obronie chłopskiego społeczeństwa i podstaw jego egzystencji (ziemia), obronie wartości bezklasowego społeczeństwa, ekspresji tradycji i narodowych aspiracji (Serbia, Grecja), walki z podziałami partyjnymi (Bułgaria, Czarnogóra, Serbia).

¹⁵⁵ W. S. Vucinich, *The Ottoman Empire. Its Record and Legacy*, Princeton, 1965, s. 120-121.

¹⁵⁶ T.A. Meininger, *The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia 1835-1878*, University of Wisconsin, Ph.D., 1974 (University Microfilms Ann Arbor, Michigan), s. 29-30

Generalnie należy stwierdzić, że nie ma jednego uniwersalnego typu przywództwa na Bałkanach, ale na każdej jego odmianie w różnej postaci ciążyła przeszłość: dziedzictwo stosunków społecznych czasów osmańskich oraz kulturowa spuścizna Orientu.¹⁵⁷ W postawach polityków odzwierciedlał się patriarchalizm, kolektywizm, egalitaryzm, etatyzm, klientelizm co razem miało odpowiadać poczuciu tego co jest sprawiedliwe i korzystne społecznie. Ideą nie było (nie jest) rozróżnienie a zrównanie (od Królestwa Serbskiego ks. Miłosza I po współczesną Grecję). Przywódcy bałkańscy wykorzystywali wszystkie słabości i braki jakimi cechowało się życie ich krajów, aby zachować jak najwięcej władzy, nie dzielić się nią ze społeczeństwem, poza minimum jakie udało mu się wywalczyć lub władza zgodziła się je odstąpić w swoim interesie. Przywództwo typu bałkańskiego nie przyjęło wprost wzorca orientalnego despotyzmu z wieków poprzednich – za taki można jedynie uznać reżim ks. Miłosza w Serbii – a raczej XIX-wieczną modyfikację reżimu osmańskiego, na którym ciążyło traktowanie społeczeństwa przedmiotowo, i w którym biurokracja stała się wygodnym instrumentem elity rządzącej (i przywódców), ale również patologii. W relacjach naród-władza zaszczerpiono społeczeństwom bałkańskim w różnej formie, dominację tej ostatniej („Serbowie lubią swoich tyranów”¹⁵⁸). Cechą władzy stał się natomiast jej powszechny ekskluzywizm, a to tworzyło mur podejrzliwości i egoizmu oddzielający społeczeństwo od państwa. Elementami integrującymi i mobilizującymi były hasła zjednoczenia, ekspansji, obrony narodowych wartości, wszystko to co pozwalało skupić się wokół przywództwa, a odsuwało na plan dalszy pytania i niezadowolenie, nierespektowanie praw jednostki, braku przejrzystości polityki oraz brak perspektyw.

BIBLIOGRAFIA

- Angelamatis-Tsougarakis H., *The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth Century Greece*, London-New York 1990.
- Антонић Слободан, *Друштвена основа и садашњи покушај модернизације*, w: *Елита, грађанство и слаба држава*, „Службени гласник”, Београд 2009.
- Антонић Слободан, *Заробљена земља. Србија за владе Слободана Милошевића*, Београд 2002.
- Aulneau Joseph, *Crna Gora na Balkanu*, Cetinje 1908.
- Balkan strongmen: dictators and authoritarian rulers of South Eastern Europe* / Bernd J. Fischer, editor., Purdue University Press, 2007.
- Bell John, *Peasants in Power. Aleksander Stambolijski and The Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923*, Princeton Univ. Press 1977.

¹⁵⁷ Katerina Luketić stawia tezę, iż wraz z rozwojem nacjonalizmu Bałkany utraciły swój orientalny charakter. K. Luketić, *Balkan: od geografije do fantazije*, Zagreb-Mostar 2013, s. 70.

¹⁵⁸ Б. Стевановић, *op. cit.*, s. 241.

- Black Cyril E., *Russia and the Modernization of Southeastern Europe*, w: *Conference on the Transformation of the Balkans since the Turkish Era*, mps. Berkeley 1960.
- Blondel Jean, *Political leadership: towards a general analysis*, London & Beverly Hills 1987.
- Bondarek Jacek et al., *Historia Grecji*, Kraków 2005.
- Bozeva-Abazi Katrin, *The Shaping of Bulgarian and Serbian National Identities 1800-1900*, Skopje 2007.
- Цанков Александър, *България в бурно време. Спомени*, София 1998.
- Chirol sir V., *Serbia and Serbs*, Oxford 1914.
- Clark Bruce, *Twice a Stranger. How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, London 2006.
- Close David H., *Greece since 1945. Politics, Economy and Society*, London 2002.
- Cohen Lenard J., *The Milošević Dictatorship: Institutionalizing Power and Ethno-Populism in Serbia* (in:) *Balkan Strongmen Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, ed. Bernd J. Fisher, London 2007.
- Crampton Richard J., *Bulgaria 1878-1918. A History*, New York 1983.
- Свијић Јован, *Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 2011.
- Dakin Douglas, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Thessaloniki 1993.
- Danforth Loring M., van Boeschten Riki, *Children of the Greek Civil War. Refugees and the Political Memory*, University of Chicago Press 2012.
- Daskalov Roumen, *Debating the Past. Modern Bulgarian History from Stambolov to Zhivkov*, Budapest-New York 2011.
- Дашић Миомир, *О неким општим погледима на Црну Гору епохе краља Николе (1860-1918)*, Подгорица 1998.
- Despotović Ljubiša, *Srpska politička moderna. Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, Novi Sad 2008.
- Đinđić Zoran, *Metafore dr Zorana Đinđića*, Beograd 2004.
- Ђуретић Веселин, *Разарање Српства у XX веку. Идеолошка употреба историје*, Beograd 1992.
- Dolenec Danijela, *Democratic institutions and authoritarian rule in Southeast Europe*. Colchester 2013.
- Dragnich Alex N., *The Development of Parliamentary Government in Serbia*, New York 1978.
- Дворниковић Владимир, *Карактерологија Југословена*, Beograd 1939.
- Dvorniković Vladimir, *Psiha jugoslovenske melanholije*, Zagreb 1925.
- Dymarski Mirosław, *Północna Albania w polityce władcy Czarnogóry Mikołaja I Petrovicia 1878-1913*, w: *Polska leży na Zachodzie. Studia z dziejów Polski i Europy dedykowane Pani Profesor Teresie Kulak*, Toruń 2011.
- Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, t. 1, Beograd 1989.
- Fisher-Galati Stephan, *Man, State and Society in East European History*, New-York-London 1970.
- Gardner Howard, *Leading Minds: An Anatomy of Leadership*, New York 1995.
- Гешева Ђорданка, *Државната институција Велико Народно Събрание (1897-1911 г.). Исторически аспекти*, София 2001.
- Gil Dorota, *Historia jako fatum. Dzieje narodu i państwa według współczesnych historyków serbskich*, „Slavia Meridialis” 5, Warszawa 2005.
- Горгиев Пламен, *Българската култура в 'дефицит' или 'промяна'*, „Годишник на ВСУ [Варненски свободен университет „Черноризец Храбър”] 1997 – 3.
- Хрисимова Огиняна, *Пътят на една идея. За правата, правилата и малцинствата в Европейския Югоизток между двете световни войни*, Варна 2003.
- Пић Јован, Grdović Jovanka, Hadži-Jovanović Dušanka, *The Serbian Question in the Balkans. Geographical and Historical Aspects*, Beograd 1995.
- Иванов Димитър, *Стефан Стамболов - българската енергия*, София 1993.
- Јагодић Милош, *Населџавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Beograd 2004.
- Јовановић Слободан, *Друга влада Милоша и Михаила*, Beograd 1933.
- Карађић Вук, *Даница 1826-1827-1828-1829-1834*, Beograd 1969.
- Карасимеонов Георги, *Партијната системата на България*, София 2010.

- Karpat Kemal H., *Studies on Ottoman Social and Political History*, Leiden-Boston-Köln 2002.
- Karvounarakis Theodoros, *Mirage of final Victory: War and Diplomacy at the Height of the Greek-Anatolian Campaign July-September 1921*, „Modern Greek Studies Yearbook”, vol. 9, 1983.
- Konstadinova Tatiana, *Bulgaria 1897-1946. The Challenge of Choice*, Columbia Univ. Press New York 1995.
- Kritikos George, *Motives for Compulsory Population Exchange in the Aftermath of the Greek-Turkish War (1922-1923)*, „ΔΕΛΤΙΟ. ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ”, T. 13, ΑΘΗΝΑ 1999-2000.
- Legg Keith R., *Politics in Modern Greece*, Stanford 1969.
- Lewandowski Edmund, *Pejzaż etniczny Europy*, Warszawa 2004.
- Lewis Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, New York-Oxford 2002.
- Luketić Katarina, *Balkan: od geografije do fantazije*, Zagreb-Mostar 2013.
- Markovich Slobodan G., *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903-1906*, Paris 2000.
- Markovich Slobodan G., *The Political and Economic Heritage of Modern Serbia*, w: *Challenges to New Democracies in the Balkans*, ed. Slobodan G. Markovich, E.B. Weaver, V. Pavlović, Belgrade 2004.
- Marković Marjan, *The Macedonian language: overview of the contemporary situation*, w: *Macedonia: land, region borderland*, ed. J. Sujecka, Warsaw 2013.
- Mavrodieva Ivanka, *Rhetorical, Political and Public Relations Aspects of Candidates Debates During Presidential Election Campaigns in Bulgaria (1991-2006)*, „Controversia” Vol. 8, Issue 1.
- Mazower Mark, *Greece and the Interwar Economic Crisis*, Oxford 1991.
- McGrew William W., *Land and Revolution in Modern Greece 1800-1881*, The Kent State Univ. Press 1985.
- McGregor Burns J., *Leadership*, Harper & Row, New York 1978.
- Meininger Thomas Albert, *The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia 1835-1878*, University of Wisconsin, Ph.D., 1974 (University Microfilms Ann Arbor, Michigan).
- Miller William, *Travels and Politics in The Near East*, London 1898.
- Мишлошевић Слободан, *Прилог историји двадесетог века*, Београд 2008.
- Митеев Енчо, *Държавникът Стефан Стамболов*, София 1992.
- Орловић Славиша, *Политички живот у Србије између партикратије и демократије*, „Службени гласник” Београд 2008.
- Palaret Michael, *The Balkan economies c. 1800-1914: evolution without development*, Cambridge 1997.
- Papacosma Victor S., *The Military in Greek Politics: A History Survey* (in: *Greece in Transition. Essays in the History of Modern Greece 1821-1974*, ed. J. T. Koumoulides, London 1977).
- Parusheva Dobrinka, „They are all Rotters!”. *Political Culture and Political Caricature in South-Eastern Europe Late 19th and Early 20th century*, „Études balkaniques” XLIV, 2008, No 4.
- Paszkiwicz Jędrzej, *Rola klientelizmu w ewolucji greckiego systemu politycznego (do 1947 roku)*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” Kraków 2011, t. XIX.
- Павловић Ставан К., *Србија. Историја иза имена*, Београд 2004.
- Pavlovic Vukasin, *Ethnic Conflicts as Identity Conflicts*, w: *Problems of Identities in the Balkans*, ed. Markovich S.G., Weaver E.B., Pavlovic V., Belgrade 2006.
- Перишић Мирослав, *Град и грађанин у Србији крајем 19. века*, „Историјски записи”, LXXI, 1998/3-4.
- Перовић Латинка, *Зоран Ђинђић и српско друштво*, Београд 2013.
- Perry Duncan M., *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria 1870-1895*, London 1993.
- Петков Добри, *Страници из спомените ми за Стамболова*, w: *Стефан Стамболов като револуционер, общественик и државник*, София 1921.
- Pinson Marc, *Ottoman Colonization of the Circassians in Rumeli after the Crimean War*, „Études balkaniques”, 1972, No. 3.
- Popović-Obradović Olga, *Kakva ili kolika država. Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX i XX veka*, Beograd 2008.
- Popović Nebojša, Nikolć Kosta, *Vojislav Koštunica – jedna karijera*, Beograd 2006.

- Protić Milan S., *Serbian Radicalism 1881-1903. Political Thought and Practice*, „Balkanica” XXXVIII, Belgrade 2008.
- Рајс Арчибалд, *Чујте Србу! Чувајте се себе*, Београд 2008.
- Rastoder Šerbo, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, Knj. I, Bar 1995.
- Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878*, Београд 1879.
- Rubacha Jarosław, *Bulgarski sen o Bizancjum*, Warszawa 2004.
- Seaton-Watson Robert William, *The Rise of Nationality in the Balkans*, New York 1918.
- Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, Cambridge 2002.
- Smith Michael Llewellyn, *Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919-1922*, London 1973.
- Стамболийски Александър, *Принципите на БЗНС*, София 1919.
- Станковић Ђорђе, *Сто говора Николе Пашића. Већина говорива државника*, књига 1, Београд 2007.
- Stavrianos Leften Stavros., *The Balkans since 1454*, London 2002.
- Стевановић Бранислав, *Политичка култура и културни идентитети у Србији и на Балкану*, Ниш 2008.
- Stevanovic Vidoslav, *Milosevic. The People's Tyrant*, London 2004.
- Стойанов Петър, *Стара Варна в първите години след Освобождението 1878-1890*, Варна 1992.
- Stojanović Dubravka, *Recepta ideal slobode, jednakosti i bratsva kod srpske elite početkom 20 veka w: Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20 veka. 3 Uloga elita*, red. L. Perović, Beograd 2003.
- Стојановић Дубравка, *Србија и демократија 1903-1914: историјска студија о „златом добу српске демократије”*, Београд 2003.
- Стојановић Дубравка, *Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије*, w: Љ. Димић, Д. Стојановић, М. Јовановић, *Србија 1804-2004 – три виђења или позив на дијалог*, Београд 2005.
- Stojanović Trojan, *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa*, Beograd 1997.
- Стојанчевић Владимир, *Милош Обреновић и његово доба*, Београд 1966.
- Stokes Gale, *Politics as Development. The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, Duhram-London 1990.
- Stokes Gale, *Social Origins of East European Politics*, w: *The Origin of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, ed. D. Chirot, Berkeley 1991.
- Sunhaussen Holm, *Eliten, Bürgertum, politische Klasse? Anmerkungen zu den Oberschichten in den Balkanländer des 19. und 20. Jahrhunderts*, w: *Eliten in Südosteuropa*, (red) W. Höpke, H. Sunhaussen, „Südosteuropa Jahrbuch” 29, München 1998.
- Sundhaussen Holm, *Historische Statistik Serbien 1834-1914 mit europäischen Vergleichsdaten*, Oldenburg Verlag, München 1989.
- Свирчевић Мирослав, *Локална управа и развој српске државе*, Београд 2011.
- Шейтанов Найден, *Балкано-българският титанизъм*, София 2006.
- Taillander S.R., *Serbia w XIX wieku. Dzieje wyzwolenia się Serbii z pod [sic] jarzma tureckiego*, Toruń 1873.
- Taylor I.R., *The Double-Eagle and Fox. The Dual Monarchy and Bulgaria 1911-1913*, Ann Arbor 1979 (mikrofilm).
- Todorov Antony, *Bulgarian Political Culture and Civic Participation*, Friedrich Ebert Foundation. Office Bulgaria, Analyses, 2011.
- Тодоров Антоний, *Политически култури в модерн България*, „Политически изследования” III 1993.
- Todorov Nikolai, *The Balkan City 1400-1900*, Seattle-London 1983.
- Tomanović Lazar, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje 1910.
- Tripković Milan, Tripković Gordana, *Stranputice Srbije*, Novi Sad 2009.
- Tsoucalas Constantin, *On the Problem of Political Clientelism in Greece in the Nineteenth Century*, „Journal of the Hellenic Diaspora”, Spring 1978, Vol. 1, No. 1.

- Tzvetkov Plamen S., *A history of the Balkans. A regional overview from a Bulgarian perspective*, San Francisco 1993.
- Vidoeski Božidar, *Dialekty macedońskie w Albanii*, „Slavia Meridionalis” 1999/2.
- Vojevoda Simo Popović, *Memoari*, Podgorica-Cetinje 1995.
- Volkan Vamik D., Itzkowitz Norman, *Turks and Greeks. Neighbours in Conflict*, Huntingdon 1994.
- Vucinich Wayne S., *The Ottoman Empire. Its Record and Legacy*, Princeton 1965.
- Wasilewski Tadeusz, *Historia Bułgarii*, Wrocław-Warszawa 1988.
- Weber Max, *Panowanie urzędników a przywództwo polityczne*, Kraków 1998.
- Wildavski Aaron, *A Cultural Theory of Leadership*, w: *Cultural Analysis: Politics, Public Law and Administration*, red. B. Swedlow, New Brunswick 2006.
- Wildavski Aaron, *Kulturowa teoria przywództwa*, w: *Władza a społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, red. J. Szczupaczyński Warszawa 1995.
- Witos Wincenty, *Moje wspomnienia*, T. II, Warszawa 1990.
- Вучо Никола, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981.
- Вукосављевић Сретен, *Историја сељачког друштва*, књ. III, *Социологија сељачких радова*, Београд 1983.
- Вулетић Александра, *Породица у Србији средином века*, Београд 2002.
- Wybranowski Dariusz, *Tradycje historyczne władzy wykonawczej i jej ewolucja w wybranych państwach Bałkanów Zachodnich po 1989 roku (Bośnia i Hercegowina, Chorwacja, Serbia, Czarnogóra)*, w: *Władza wykonawcza w Polsce i Europie*, red. M. Drzonka, A. Wołka, Kraków-Nowy Sącz 2009.

